

SUOMEN MUINAISMUISTOYHDISTYS

SUOMEN MUSEO

126. VUOSIKERTA

Helsingfors 2019

PÄÄTOIMITTAJA

Outi Järvinen

TOIMITUSKUNTA

Ildikó Lehtinen

Johanna Lehto-Vahtera

Leena Paaskoski

Leena Svinhufvud

Tuukka Talvio

JULKAISUSIHTEERI

Mervi Suhonen

TAITTO

Maija Holappa

OSOITE

Suomen Muinaismuistoyhdistys

PL 882

00101 Helsingfors

ISBN 978-952-6655-14-7

ISSN 0355-1806

Painos XXX kpl

Waasa Graphics, Vasa

2018

SISÄLLYS

TUTKIMUS

- 6 Altтарin pohjasta muistoristin perustukseksi. Varhaiskeskiai-
kaisen Ravattulan kirkon kuorin kivirakenne ja sen tulkinta
Juha Ruohonen
- 40 Liian monta mestaria – Diedrich Möllerumin tuotannon
ongelma
Jouni Kuurne
- 77 ”Kenen sormessa kulta koreilee” – Kulta raudaksi -keräyksen
vaietut liikkeet 1940-luvulla
Erkki Varjonen

KATSAUKSET

- 93 Mikroskooppinen kuitumateriaali metallisten maalöytöjen
pinnassa kertoo vaatetuksesta ja turkisten käytöstä
Tuija Kirkinen
- 100 Tapasiko Nils Nordenskiöld Goethen?
Jouni Kuurne

SMY TOIMINTA

- 107 Suomen Muinaismuistoyhdistyksen vuoden 2018
toimintakertomus

LUKIJALLE

Suomen Museon edellisen niteen teemana oli vaikea kulttuuriperintö. Se oli myös ensimmäinen sarjan julkaisu, jonka artikkelit valittiin abstraktien perusteella. Se valotti aihettaan varsin laajasti ja monipuolisesti. Nyt julkaistava *Suomen Museo* koostuu vapaa-aiheisista artikkeleista, ja se edustaa Suomen Museon perinteisempää julkaisulinjaa. Näin tarjottiin mahdollisuus julkaisemiseen niille tutkijoille, joiden tutkimusaiheet eivät välttämättä ole sovitettavissa tieteellisissä julkaisuissa yleistyneisiin teemoihin. Julkaistavaksi valittiin kuusi artikkelia ja kolme katsausta. Kolme artikkelia sekä yksi katsaus jäivät lopulta eri syistä pois, ja käsissämme on aiottua suppeampi nide. Sen aikajänne ulottuu kuitenkin esihistorian materiaalitutkimuksesta viime sotien aikana toteutetun kultakeräyksen vaiheisiin.

Suomen Muinaismuistoyhdistys viettää 150-vuotisjuhlaansa vuonna 2020. Juhlavuoden teemana on *Monimuotoinen muinaisuus – yhteinen tulevaisuus*. Se näkyy kaikessa yhdistyksen toiminnassa, myös julkaisuissa. *Suomen Museo* ilmestyy juhluvuonna yhteisniteenä sisarjulkaisunsa *Finskt Museumin kanssa*. Syyt tähän ovat paljolti taloudelliset, eikä käytäntöä ole suinkaan tarkoitettu ikuisiksi. SM ja FM ovat aiemminkin ilmestyneet samoissa kansissa.

Suomen Museo – Finskt Museum sai alkunsa vuonna 1894 useina vihkoina vuosittain ilmestyneenä tiedotuslehtenä, jolla haluttiin palvella paitsi tutkimusta, myös kansanvalistusta. Sitten ne ovat ilmestyneet erillisinä tieteellisinä vuosikirjoina, joiden kirjoitukset käyvät läpi vertaisarvioinnin. *Suomen Museo* julkaisee museoissa tehtävää ja museoita koskevaa tutkimusta, perinteisempää tieteellistä sisältöä unohtamatta. Julkaisualoihin kuuluvat arkeologian, kansatieteen, taidehistorian ja kulttuurihistorian lisäksi myös muut museokokoelmiin kohdistuvat tutkimusalat kuten folkloristiikka, numismatiikka ja museologia.

Tutkimusartikkeleiden lisäksi julkaistaan nekrologeja, kirja- ja näyttelyarvioita sekä ajankohtaispuheenvuoroja. Yhdistys kannustaa museoita käymään keskustelua aineistojen valinnasta, keruusta, säilyttämisestä ja hyödyntämisestä sekä kokoelmiin liittyvän tiedon välittämisestä kuten näyttelyistä. Julkaisusarjan tavoitteena onkin tutkimuksellisuuden vahvistuminen osana museotoimintaa Suomessa sekä toisaalta perinteisten museoalojen, kuten juuri arkeologian, kansatieteen ja taidehistorian edustajien lisääntynyt mielenkiinto museokokoelmien tutkimusta ja sen ongelmia kohtaan.

Sarja on julkaisufoorumien luokassa 1. Nykyisin on käytössä myös Tieteellisten seurain valtuuskunnan vertaisarviointitunnus. Nide julkaistaan sähköisenä puolen vuoden embargon jälkeen.

ALTTARISTA MUISTORISTIN PERUSTUKSEKSI

Varhaiskeskiaikaisen Ravattulan kirkon kuorin kivirakenne ja sen tulkinta

Suomen vanhin kirkkorakennus

Suomen vanhimman tähän mennessä varmuudella tunnetun kirkkorakennuksen jäännökset sijaitsevat Varsinais-Suomessa Kaarinan kaupungin alueella, Turun lähellä. Kirkko on ollut Aurajoen varrella, historiallisessa Ravattulan kylässä, peltojen ympäröimällä matalalla Ristimäki-nimisellä kumpareella (kuva 1). Tämänhetkisen tutkimuksen valossa kyseessä on 1100-luvun loppupuolella rakennetun ja viimeistään 1200-luvun puolivälissä käytöstä poistuneen pienen puukirkon jäännökset. Kohteen korkeasta iästä johtuen kirkosta ei ole säilynyt lainkaan kirjallisia lähteitä tai muitakaan historiallisia tietoja, paikallistarinoista puhumattakaan. Tarinoiden puuttuminen saattaa ainakin osittain johtua siitä, ettei kohteesta ole tehty mitään arkeologisia havaintoja ennen 1990-luvun loppua, jolloin mäeltä havaittiin jälkiä mahdollisesta ruumiskalmistosta.¹ Muinaistieteellisiä kaivauksia Ravattulassa on tehty vuosina 2010–2016 tämän kirjoittajan johdolla, ja kirkkorakennus paikalta todettiin vuoden 2013 tutkimuksissa.²

Tämänhetkisen käsityksen mukaan ensimmäisten seurakuntien perustaminen Suomeen tapahtui 1200-luvun alkupuolella, vuosien 1220–1250 välisellä ajanjaksolla.³ Tämän ajoituksen perusteella Ravattulasta olisi siis tehty toistaiseksi ainoa varma havainto kirkolliselle lähetyskaudelle ajoittuvasta kirkollisesta rakennuksesta Suomessa. Kaarinan kirkkopitäjä, johon Ravattulan kylä myöhemmin keskiajalla kuului, mainitaan ensimmäisen kerran asiakirjalähteissä vasta vuonna 1309, mutta se on todennäköisesti perustettu ensimmäisten seurakuntien joukossa jo 1200-luvun alkupuolella.⁴ Ravattulan kylän ensimmäinen kirjallisissa lähteissä on vuonna 1378.⁵

Kokonaan arkeologisesti kaivetusta kirkkorakennuksesta on säilynyt ainoastaan sen kivinen perustus. Havaintojen perusteella muutoin puinen kirkkorakennus on muodostunut kahdesta toisiinsa liittyneestä huonetilasta:

Kuva 1. Tutkimuskohteen sijainti Aurajokilaaksossa. Pohjana käytetty Maanmittauslaitoksen avointa aineistoa (vinovalovarjoste 2 m ja ortoilmakuva). Muokannut J. Ruohonen.

rakennuksen länsiosassa oli neliömäinen noin 6 x 6 m laajuinen kirkkosali eli runkokuone, ja salin itäpuolella sijaitsi pienempi, noin 3,5 x 4 m kokoinen tasapäätynen kuori (kuva 2).⁶ Yleiseltä tyyliltään Ravattulan kirkkorakennusta voidaan luonnehtia kapeakuoriseksi kirkoksi, jollaiset olivat muualla Pohjois-Euroopassa yleisiä 1200-luvun puoliväliin asti.

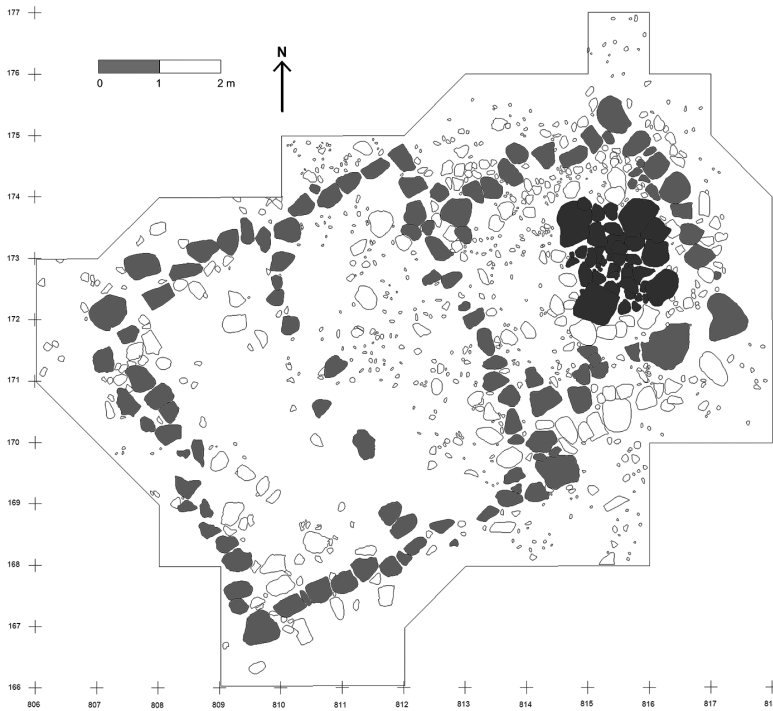
Myöhempiin suomalaisiin keskiaikaisiin kirkkoihin verrattuna rakennuksessa on ollut tiettyjä sen varsin korkeaan ikään viittaavia piirteitä. Esimerkiksi kirkon yksinkertainen kivijalka on tehty lohkomattomista luonnonkivistä ilman laastia. Tasolasilöytöjen puuttuessa vaikuttaa siltä, ettei kirkossa myöskään ole ollut lasi-ikkunoita. Nykytutkimuksen valossa muurilaasti ja ikkunat ilmestyvät kotimaiseen aineistoon vasta 1200-luvun puolella, selvästi Ravattulan kirkon rakentamisajankohdan jälkeen.⁷ Rakennus on ollut kooltaan myös varsin pieni, etenkin verrattaessa sitä myöhempisiin pitäjänkirkkoihin: sinne kokoontunut seurakunta on todennäköisesti muodostunut siis ilmeisen suppeasta yhteisöstä.

Ravattulan Ristimäeltä on kaivauksissa lisäksi paljastunut mäkeä ympäröineen aidan kivinen perustus. Rakenne kiertää koko mäkialueen rajaten sisäänsä noin 1300 neliömetrin kokoisen kirkkomaan. Aidan rajaamalla alueella voidaan arvioida olevan useita satoja ruumishautoja, joista noin 60 on tähän mennessä tutkittu. Kaikki tutkitut haudat ovat yleiseltä luonteeltaan kristillisiä, vaikka osa vainajista onkin haudattu juhlapuvuissaan, mukanaan pienesineistöä, kuten asuihin kuuluneita koruja ja veitsiä. Vanhimmat hau-

dat ajoittuvat periodille jo ennen kirkon rakentamista, mutta hautaaminen on keskeytyksettä jatkunut noin 1200-luvun puolivälin tienoille asti, jolloin kirkon lisäksi myös kirkkomaa siis jäi pois käytöstä. Paikan hylkäämiseen johtaneet syyt ovat todennäköisesti yhdistettävissä ajankohdan suuriin hallinnollisiin järjestelyihin, joiden yhteydessä Suomen lähetyshiippakunnan alueelle luotiin oma kirkollinen keskusorganisaationsa, ja laajat kirkkopitäjät perustettiin. Ravattulan pieni kirkko ei enää sopinut tähän uuteen kokonaisuuteen, eikä paikalle enää koskaan rakennettu uutta kirkkoa.⁸

Kuorihuoneen kivirakenne

Tässä artikkelissa tarkastellaan Ravattulan kirkosta ensimmäistä kertaa vuonna 2013 esiin saatua kookasta kivirakennetta. Tämä sijaitsi kirkon kuoriksi tulkittun pienemmän huonetilan sisäpuolella, lähellä itäseinää, rakennuksen pituussuuntaisen keskiakselin tuntumassa. Kyseisen vuoden tutkimusten yh-

Kuva 2. Kaivaushavaintojen perusteella vuonna 2013 laadittu Ravattulan kirkon kivijalan pohjapiirros. Vasemmalla kirkkosali ja oikealla kapeampi kuorihuone. Kuorin itälaidassa oleva kivirakenne korostettu kuvaan tummanharmaalla. Kuva Ravattulan Ristimäki -hanke.

Kuva 3 (ylh.). Kivirakenne ennen kaivausten aloittamista. Osa maan pinnalla olevista sammaloituneista kivistä on sekundaarisia, paikalle myöhemmin päätyneitä kiviä. Rakenteen keskikohdalla on havaittavissa matala painauma. Kuva Juha Ruohonen.

Kuva 4 (alh.). Ravattulan kirkon itäosa esiin kaivettuna vuonna 2013. Artikkelissa tarkasteltava kivirakenne kuvan keskellä pintakerrosten poistamisen jälkeen. Kuvaan on korostettu kirkkorakennuksen todennäköiset seinälinjat viivalla ja kivirakenteen nurkkakivet k-kirjaimella. Kuva Juha Ruohonen.

teydessä ainoastaan rakenteen päällä ollut ylin maakerros ehdittiin poistaa, joten se saatiin tuolloin dokumentoitua vain pintaosastaan (kuvat 3 ja 4).⁹

Esiin saatu rakenne oli varsin massiivinen ja melko säännöllisen suorakaitteen muotoinen. Sen koko oli noin 175 cm x 150 cm. Yhtenäisenä säilyneen rakenteen jokaisessa kulmassa oli selkeästi muuta rakennetta kookkaammat kivet, joiden läpimitta oli noin 45–75 cm. Nämä kulma- eli nurkkakivet ulottuivat myös muita rakenteen kiviä ylemmäs, sillä niiden pinta erottui maan pinnalle sammaloituneena jo ennen kaivausten alkamista (kuva 3).¹⁰ Rakenteen keskikohta oli painunut kuopalle noin 25–30 cm syvyyteen. Nurkkakivien rajaaman alueen sisällä kivet olivat kooltaan selvästi pienempiä, läpimitan keskiarvon ollessa noin 20–30 cm. Kaikki rakenteen kivet olivat muokkaamattomia luonnonkiviä. Kiviä ei ollut erityisemmin sovitettu paikoilleen, sillä esimerkiksi muuraamisesta kertovaa laastia ei tullut esiin. Pintakerroksen maa-aines oli lähinnä tummanruskeaa, humuspitoista hiekkaa, jota oli päätyntä myös rakenteen kivien väliin.

Alustava tulkinta: alttarin perustus

Kiveyksen muodon, koon ja erityisesti sen sijainnin perusteella rakenne tulkittiin alustavasti, jo ennen sen tutkimista kokonaisuudessaan, kirkossa sijainneen kivisen alttarin perustukseksi.¹¹ Tulkinta perustui siihen, että kyseinen suorakaiteen muotoinen rakenne sijaitsi kuorihuoneen päädyssä (kuva 4), eli paikassa, johon kirkon alttari on keskiajalla perinteisesti sijoitettu.¹² Kiveyksen koko oli myös lähellä useita tunnettuja alttarirakenteita. Esimerkiksi Ahvenanmaalla Kumlingen keskiaikaisen kirkon kuoriseinää vasten säilyneen alttarirakennelman pohja-ala on ollut noin 180 x 120 cm.¹³ Tunnetut keskiaikaiset alttarit ovat katolisen kirkon kanonisen lain osoittamalla tavalla olleet pääasiassa kivi- ja tiiliperusteisia, ja niiden päälle asetettu alttarilevy eli mensa on ollut yleensä tehty kalkkikivistä.¹⁴ Toisaalta ne keskiajan kirkot, joiden alttaripaikkoja Suomessa on tarkemmin tutkittu, ajoittuvat pääasiassa keskiajan loppupuolelle 1400-luvulle ja 1500-luvun alkuun. Vertailevaan tarkasteluun soveltuva kotimainen aineisto onkin määrältään varsin niukka, sillä moni keskiajalla muurattu alttari purettiin reformaation jälkeen 1600-luvulla muiden kirkkointeriöissä tapahtuneiden uudistusten mukana. Uusi pääalttari rakennettiin usein aivan kuorin itäseinään kiinni, eikä se välttämättä ollut enää kivinen.¹⁵

Varhaiseen keskiaikaan ajoittuvaa vertailumateriaalia alttareista ei Suomesta siis ole juurikaan käytettävissä. Poikkeuksena voidaan kuitenkin tarkastella noin kolmen kilometrin etäisyydellä Ravattulasta sijainnutta Koroisten piispankirkkoa, josta on tutkittu 1200-luvulle ajoitettu alttarin perustus. Koroisiin ryhdyttiin rakentamaan ensimmäistä kirkkoa vuonna 1229 tai pian tämän jälkeen. Tämän alttari on sijainnut kuorin itäseinän vieressä. 1900-luvun alun arkeologisissa kaivauksissa esiin otettu alttarin pohja oli kooltaan noin 120 x 110 cm ja se oli tehty hiekkaperustukselle

Kuva 5. Kookkain rakenteesta löytynyt tiiliskiven kappale (TYA 912:1862) kuorihuoneen kivirakenteen reunalla (mitan välissä) löytöpaikallaan. Kuva Juha Ruohonen.

kalkkikivilaastilla muuratuista tiilistä, joita siinä oli 1–3 kerrosta.¹⁶ Tämän alttarin sijainti kirkon sisällä ja sen koko vastaavat melko hyvin Ravattulan Ristimäeltä löytynyttä rakennetta, vaikka erot yksityiskohdissa ovatkin huomattavia.

Epäilyn Ravattulasta löytyneen kivirakenteen alttaritulkintaa vastaan herätti kuitenkin rakenteen yksityiskohtaisempi sijoittuminen kuorihuoneessa. Alttareille tyypillisesti se sijaitsi kuorin sisällä, mutta sitä ei ollut rakennettu symmetrisesti kuorin keskiakselille. Kivirakenne ei tarkasti ottaen sijainnut kuorin keskellä tai itäpäädyssä, vaan hieman etelään rakennuksen keskiakselilta. Rakenteen sivujen ilmansuunnat ovat lisäksi vinossa kirkkorakennuksen leveys- ja pituusakseleista. Jos kyseessä tosiaan olisi ollut alttarin perustus, sen olisi voinut olettaa rakennetuksi erityisellä huolellisuudella, sillä kyse on kultillisessa mielessä kirkkorakennuksen tärkeimmästä yksityiskohdasta.

Myöskään alttariin suoranaisesti viittaavia rakenteellisia yksityiskohtia tai löytöjä, kuten alttaripöydästä peräisin olevia fragmentteja, ei rakenteen pintaosista tai reunoilta havaittu. Kiveyksen päältä ja pintakivien välistä löytyneet muutamat tiilenkappaleet tai tiilimurska eivät myöskään sopineet kirkon tiedossa olevaan ajalliseen kontekstiin. Rakenteen ajoittamisen kannalta tiilenkappaleiden löytötiedot ovat merkityksellisiä, sillä tiilenvalmistustekniikan on tähän mennessä katsottu tulleen Suomeen aikaisintaan 1200-luvun puolivälin tienoilla, kuten muuraustaidonkin.¹⁷ Iso tiilenkappale (TYA 912:1862) löytyi rakenteen länsiosasta, kivien välistä (kuva 5). Vaikka kyseinen tiili oli fragmentti, oli se muita paikalta löytyneitä tiiliä huomattavasti kookkaampi, säilyneiltä osiltaan noin 85 x 70 x 65 mm. Tiili on käsin lyöty, mutta ajoittavia piirteitä siinä ei kuitenkaan ollut nähtävissä.¹⁸ Myös muualta Ristimäeltä on tiilen kappaleita löytynyt pintamaan alta jo aiemminkin, mutta ilman tarkempaa analyysiä niitä on pidetty lähinnä sekundaarisina, mälle muualta kulkeutuneena jätemateriaalina.

Mainittujen havaintojen perusteella oli lopulta tultava siihen tulokseen, ettei kyse voi olla alttarin perustuksesta, vaan jostain tätä nuoremmasta ilmiöstä. Luotettavamman kuvan saamiseksi kivirakenne päätettiin myöhemmin tutkia yksityiskohtaisesti kaivamalla.

Kiveyksen rakenne

Kivirakenne tutkittiin kokonaisuudessaan vuoden 2015 kaivausten yhteydessä (kuva 6). Rakenne ja siihen rajoittuva kulttuurimaa-alue kaivettiin

Kuva 6. Kivirakenne kirkon itäpäädyssä vuoden 2015 kaivausten aikana kaivettuna tasoon 2. Kuvattu koilliseen. Kuva Juha Ruohonen.

yksikkönä, jossa kaivausteknisesti yhdistettiin arkeologisia kerros- ja tasokaivausmenetelmiä. Kiviä ja kivien välissä

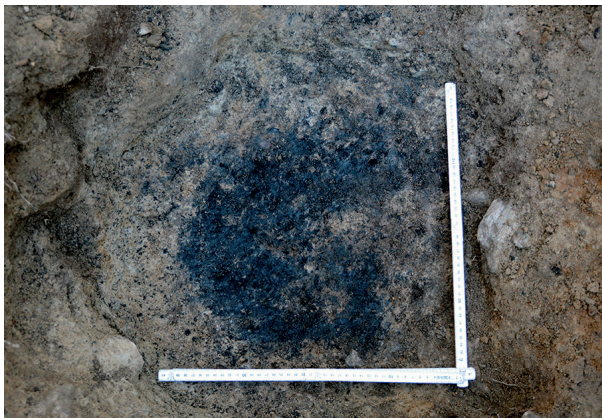
ollutta maa-ainesta poistettiin teknisinä kerroksina rakenteen pohjaan saakka. Samanaikaisesti tutkittiin pohjaan rakenteen sen itäpuolelta leikannut tumma ja lähes kivetön, löytöjen perusteella rautakaudelle ajoittuva vanhempi kulttuurimaakerros, joka ei kuitenkaan ulottunut kuin kolmanteen tekniseen kaivaukerrokseen asti.

Yleiseltä luonteeltaan rakenne osoittautui suhteellisen syväksi ja muoltaan alaspäin kapenevaksi. Myös kivien määrä väheni kerros kerrokselta. Yksikön koko oli 4. tasossa (noin 75 cm syvyydessä nurkkakivien pinnasta mitattuna) vielä noin 85 x 64 cm, 5. tasossa (noin 90 cm syvyydessä) 58 x 37 cm ja 6,5 tasossa (noin 105 cm syvyydessä) enää 40 x 33 cm (kuvat 7 ja 8). Viimeisten kahden kerrosten osalta kiviä oli yksikössä enää hyvin niukalti, ja ne loppuivat kokonaan noin 10 cm ennen koskematonta, vaaleaa pohjamaata. Rakenteesta poistettiin kiviä ja niiden välissä ollutta maata kaikkiaan kuusi kerrosta. Kivien välissä ylimmissä kerroksissa maa oli aluksi ruskeaa humuksensekaista hiekkaa, muuttuen vähitellen hiilen- ja noensekaiseksi tummaksi hiekaksi. Kuopan kivet eivät kuitenkaan millään syvyydellä vaikuttaneet palaneita, joten tulta rakenteessa ei ollut pidetty.

Kuvat 7 ja 8. Kivien määrä väheni rakennetta syvemmälle kaivettaessa. Vasemmalla kiveys tasossa 3 ja oikealla tasossa 5. Nurkkakiviä ei siirretty kaivausten aikana. Kuvat Juha Ruohonen.

Kuva 9. Rakenteen keskeltä, sen pohjalta noin 105 cm syvyydestä esiin tullut pyöreähkö hiili- ja nokipitoinen kuvio. Kuva Juha Ruohonen.

Rakenteen keskellä olevan tumman, hiilipitoisen kulttuurimaa-alueen muoto pyörityi viimeisten

kerrosten osalta. Pohjaosassa yksikkö oli muodoltaan lähes pyöreä, halkaisijaltaan 32 cm oleva läikkä, joka koostui vain hiilestä ja nokimaasta (kuva 9). Rakenteen kokonaissyvyys mitattuna nurkkakivien pinnasta syvimpään kohtaan oli 110 cm. Sekä kiveyksen keskikohta että pohjakerroksissa erottunut hiilipitoinen läikkä sijaitsivat lähes nurkkakivien rajaaman alueen keskipisteessä.

Löytöaineisto

Sekä varsinaisesta kiveyksestä, mutta erityisesti heti rakenteen vierestä olevasta tummasta kulttuurimaasta, löytyi melko runsaasti erilaista arkeologista massalöytöaineistoa. Palanutta savea sen eri muodoissa (mm. tiivistettä ja savikuonaa) löytyi yhteensä yli 2000 kappaletta, painoltaan lähes 1,9 kg. Yhteensä eri kerroksista talletettiin myös 24 kpl pieniä koristelemattomia, karkea- ja hienosekoitteisia rautakauden tyyppin keramiikanpaloja. Lisäksi löytyi muutama hyvin pieni (0,1 g) palaneen luun fragmentti. Suurin osa näistä massalöydöistä löytyi tutkitun alueen yläosista, ensimmäisistä kaivauserroksista. Kyseiset löydöt voidaan liittää alueen kirkkoa ja tutkittua kivirakennetta vanhempaan ihmistoimintaan, sillä samankaltaista materiaalia on löytynyt huomattavia määriä kauttaaltaan koko mäki-alueelta.

Toisin kuin edellä esitellyt todennäköiset rautakautisen toiminnan jäljet, samaan aikahorisonttiin kivirakenteen kanssa on mahdollista liittää kiveyksestä löytyneet taotut rautanaulat. Rakenteesta niitä löytyi kaksi, yksi ensimmäisen kivikerroksen alta (TYA 914:1119) ja toinen (TYA 914:1117) aivan kivirakenteen eteläreunasta toisesta teknisestä kaivauserroksesta. Tyypiltään nämä muistuttivat Ravattulan kirkkorakennukseen kuuluneita taottuja

Kuva 10. Rakenteen keskeltä kiveyksestä löytyneen sirpin katkelma (TYA 914:1119). Kädensija on vartettu terään reiän kohdalla olleella naulalla ja päästä taitetun ruodon avulla. Kuva Juha Ruohonen.

rautanauloja ja niiden katkelmia, joita kirkon kivijalan sisältä ja sen lähiympäristöstä on löytynyt toista sataa.

Löytöpaikan suhteen mielenkiintoisena, mutta haastavasti ajoitettavana esinelöytönä, voidaan pitää kivirakenteen keskeltä löytynyttä sirpin katkelmaa (TYA 914:1199; kuva 10). Kyseessä on osa todennäköisestä niittosirpistä eli kampista, jollaiset yleistyvät viimeistään keskiajalta lähtien.¹⁹ Lisäksi kiveyksen keskeltä, pintakerroksesta, löytyi ohuen kovasimen eli hiomakiven kappale (TYA 900:428; kuva 11). Tällaisia kiviä on käytetty erilaisten teräsi-neiden teroittamiseen ja niiden tarkka ajoittaminen on käytännössä mahdotonta. Kiven hioinpinnalla erottuu siihen tarkoituksella uurrettu matala ristikkomainen kuvio, joka ei kuitenkaan ole syntynyt hiomisen yhteydessä. Hiomakivi, kuten kiveyksestä löytynyt sirpin katkelmakin, liittyvät mäellä tai mäen juurella harjoitettuun viljankorjuuseen, mutta esineiden päätymistä kivirakenteeseen ei ole löytöyhteyden perusteella mahdollista tarkemmin selittää.

Kuva 11. Kivirakenteen pintakerroksesta löytynyt hiomakiven kappale (TYA 914:428). Esine on pehmeää, liuskeista hiekkakiveä, ja sen pituus on noin 67 mm ja leveys 55 mm sekä paksuus 8 mm. Huomaa säteittäiset uurteet kiven keskellä. Kuva Juha Ruohonen.

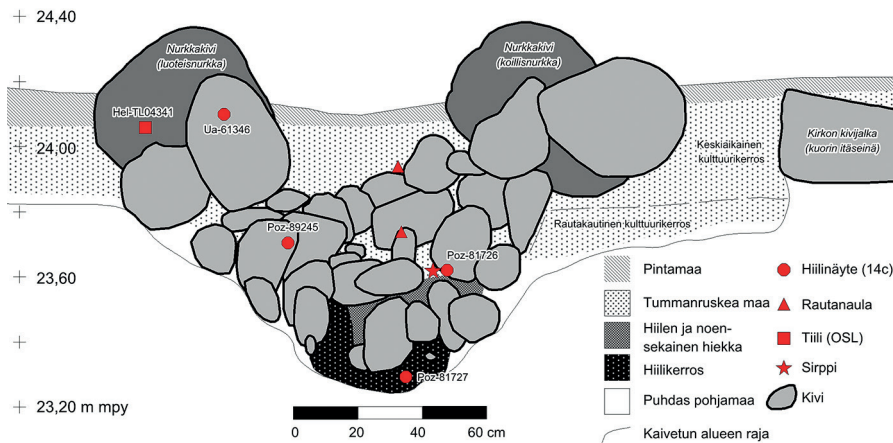
Rakenteen keskeltä, kivien välistä yksittäin, löytyi myös jonkin verran pieniä tiilen kappaleita ja tiilimurskaa (28 kpl, yht. 5,2 g). Todellinen määrä on hieman esitettyä suurempi, sillä tällaisia kooltaan vaatimattomia murusia on vaikea erottaa täyttömaan mukana tulleesta rautakautisesta savitiivisteestä ja keramiikan pienistä fragmenteista – kaikissa tapauksissa kysehän on palaneesta savesta sen eri olomuodoissa. Tiileksi selkeästi tunnistettuja pieniä kappaleita löytyi myös syvemältä rakenteen pohjan läheltä hiilipitoisen maan seasta.

Radiohiili- ja OSL-ajoitukset

Kivirakenteen luonteen selvittämisen ja sen tarkan ajoittamisen kannalta oli ongelmallista, että siinä vaikutti olevan selvästi eri aikakausille kuuluvaa löytömaterialia. Näiden asettaminen rakenteen omalle aikajanelle varmistettiin luonnontieteellisillä ajoitusmenetelmillä.

Rakenteen keskiosista kolmannen kivikerroksen jälkeen löytyneessä saviastian palassa (TYA 914:1201) oli sisäpinnassa karstaa, josta teetettiin AMS-ajoitus.²⁰ Kooltaan noin 23 x 15 x 6 mm ollut keramiikan sirpale on kuulunut hienosekoitteiseen, mustaksi poltettuun koristelemattomaan ja ilman vääntöpyörää tehtyyn saviastiaan. Tuloksen (Ua-57761: 1858±87BP) mukaan saviastian käyttö ajoittuu kalibroituina²¹ kahden sigman tarkkuudella ajanjaksoon 40calBC–356calAD (94,4%) tai 366–380 calAD (1,0%) väliselle ajanjaksolle, eli lähinnä roomalaisaikaan.²² Ulkonäön, tyylin ja valmistusteknisten seikkojen perusteella sirpale on selvästi peräisin rautakaudelle ajoituvasta saviastiasta. Löytöpaikan suhteen kyse on kuitenkin sekundaarisesta kontekstista. Saviastian kappale on joutunut tätä nuorempaan kivirakenteeseen todennäköisesti rakennusvaiheessa, kun perustuskuoppa on kaivettu paikalla sijainneen vanhemman rautakautisen yksikön läpi.

Rakenteen eri kerroksista otettiin talteen runsaasti maa- ja hiilinäytteitä (kuva 12).²³ Kolmesta eri löytösyvyudessa sijainneesta hiilestä on teetetty AMS-ajoitus. Ensimmäisen kivikerroksen yhteydestä otettu hiilinäyte (Poz-89245: 450±30BP) ajoittuu kalibroituina vuosien 1415–1479 väliseen ajankohtaan. Kolmannen kivikerroksen jälkeisestä hiilensekaisesta maasta tehty ajoitus (Poz-81726: 405±30BP) sijoittuu kalibroituina vuosiin 1433–1522 (79,1%) tai 1575–1624 (16,3%). Kyseinen näyte otettiin kivien välistä löytyneen sirpin katkelman vierestä noin 80 cm syvyydestä. Rakenteen pohjalta, alimmasta kerroksesta noin 110 cm syvyydestä, kivettömästä noen- ja hiilensekaisesta maasta, otettu näyte (Poz-81727: 760±30BP) ajoittuu iältään vanhimmaksi,

Kuva 12. Rakenteen poikkileikkaus sen keskeltä itä-länsisuunnassa. Esinelöydöt ja ajoitusnäytteet merkitty paikoilleen. Pohjoisreunan nurkkakivet (merkitty tummanharmaalla) projisoitu kuvaan. Kuva Juha Ruuhonen.

vuosien 1219–1284 väliselle ajanjaksolle. Kiveyksen ulkoreunasta, rakenteeseen kuuluneen kiven alta, löytyneestä hiilenpalasta tehty ajoitus (Ua-61346: 618 ± 27 BP) sijoittuu puolestaan vuosiin 1290–1400.

Koska kivirakenteen kuuluminen varsinaiseen kirkkoon kyseenalaistettiin jo kaivausprosessin aikana, päätettiin myös kookkaimmasta löytyneestä tiilestä teettää luonnontieteellinen ajoitus. Iän selvittämiseksi tiili ajoitettiin luminesenssimenetelmällä (OSL). Ajoitusta varten tiilen löytöpaikalla tehtiin vuoden 2016 arkeologisten kaivausten aikana taustasäteilymittaus ja itse tiili ajoitettiin alkuvuodesta 2018.²⁴ Jakamalla luminesenssimittauksen perusteella määritetty näytteen saama säteilyannos mitatulla taustasäteilyn annosnopeudella, näytteen iäksi saatiin 450 ± 50 vuotta (Hel-TL04341). Tämä vastaa kalenterivuotia 1518–1618, joten tiilen valmistaminen olisi siis tapahtunut aivan keskiajan lopulla tai uuden ajan alkupuolella. Myös ajoitustuloksen perusteella on selvää, ettei tiili ole voinut kuulua varsinaiseen kirkkorakennukseen sen käyttöaikana.

OSL-menetelmän käyttökelpoisuutta saadaan kasvatettua, kun yksittäinen luminesenssiajoitus voidaan yhdistää kohteesta muilla menetelmillä tehtyihin ajoituksiin. Tiilen ajoitus sopiikin varsin hyvin yhteen edellä esitettyjen, kivirakenteesta saatujen nuorempien AMS-ajoitustulosten kanssa. Hiilestä tehdyissä ajoitustuloksissa on luonnollisesti huomioitava, ettei hiiltynyt puumateriaali välttämättä ole peräisin puun uloimmista lustoista, vaan sisempää rungosta. Tällöin ajoitustuloksen osoittaman iän ja puun kaatami-

sen välillä on voinut kulua aikaa useita vuosikymmeniä. Puiden, josta hiilinäytteet ovat, todellinen ikä voi siis olla esitettyjä tuloksia jonkin verran nuorempi.

Esitetyt ajoitustulokset (taulukko 1) kertovat tässä lähemmin tarkasteltavan kivirakenteen iästä. Vertailuna näihin ajoituksiin voidaan käyttää muualta kirkon lattian alta löytyneitä hiiliä. Esimerkiksi kirkkosalin sisältä löytynyt hiiltyneen puun fragmentti (Ua-61348: 915±28BP) ajoittuu kalenterivuosiin korjattuna vuosiin 1030–1190. Lähes samalle aikakaudelle sijoittuu kuorin länsilaidasta löytynyt hiilinäyte (Ua-61347: 919±27BP, kalibroitu tulos 1020–1190). Vaikka tähän mennessä ajoituksia on teetetty kirkon sisäpuolelta löytyneistä näytteistä varsin niukasti, vaikuttaa varsinaisen kirkkorakennuksen ikä esitettyjen ajoitustulosten perusteella kuorin kivirakennetta selvästi vanhemmalta.

Löytöjen, kaivaushavaintojen ja luonnontieteellisten ajoitustulosten perusteella on todennäköistä, että tässä tarkasteltava kivirakenne on, ainakin osittain, kaivettu sekä kirkon alkuperäisen pohjan että tätä vuosisatoja vanhemman rautakautisen kulttuurikerroksen läpi. Rautakautisesta toiminnasta syntynyt kulttuurikerros erottui kivirakenteen itäpuolella tummanruskeana likamaa-alueena tasoissa 2,5 ja 3. Tämä yksikkö jatkui kuorin päädyssä myös kirkon itäseinän kivijalan alle, jolloin se myös stratigrafisesti ajoittuu kirkkoa vanhemmaksi. Kivirakenteen tekemisen yhteydessä on vanhempaa materiaalia, kuten keramiikkaa ja palanutta savea, päätyntä ajallisesti nuoremman kiveyksen sisään. Palanut savi, etenkin savitiiviste ja savikuona, viittaa mäkialueella olleeseen ja savella tiivistettyyn rakennukseen, joka jossain

Taulukko 1. Kivirakenteen näytteistä tehdyt luonnontieteelliset (14c ja OSL) ajoitukset.

Näytteen tyyppi	Löytöpaikka	Näyte	Tulos BP	CalAD (2σ)	Huomioitavaa
keramiikan karsta	tukikiveys	Ua-57761	1858±87	40 calBC–356 calAD (94.4 %) 366–380 calAD (1.0 %)	sekundaarinen konteksti (täyttömaa)
hiili	tukikiveys	Poz-89245	450±30	1415–1479 calAD (95.4 %)	
hiili	tukikiveys	Poz-81726	405±30	1433–1522 calAD (79.1 %) 1575–1624 calAD (16.3 %)	
hiili	tukikiveys	Poz-81727	760±30	1219–1284 calAD (95.4 %)	kuopan pohjalta
hiili	kivirakenne	Ua-61346	618±27	1290–1400 calAD (95.4 %)	rakenteen reunasta
tiili	kivirakenne	Hel-TL04341	450±50	1518–1618	rakenteen reunasta, OSL-ajoitus

historiansa vaiheessa on palanut. Tämän vaiheen tutkiminen Ristimäellä on haastavaa, sillä kohteella myöhemmin tapahtunut kirkon rakentaminen, ruumishautojen kaivaminen ja tässä tarkasteltavan kivirakenteen tekeminen ovat voimakkaasti sekoittaneet ajallisesti vanhemman rautakautisen toiminnan jälkiä alueen nuorempaan ihmistoimintaan.

Luonnontieteellisten ajoitustulosten perusteella on kuitenkin varsin yksiselitteistä, ettei tarkasteltava kivirakenne voi kuulua 1100-luvun puolella paikalle rakennettuun kirkkoon. Rakennetta ei myöskään ole tehty kirkon käyttöaikana, sillä sen käytön päättyminen on muun muassa raha-ajoitusten ja ympäröivän kirkkomaan hautojen ajoitusten perusteella päätelty tapahtuneen 1200-luvun toisella neljänneksellä, viimeistään 1200-luvun puolivälissä.

Rakenne paalun tukikiveyksenä

Kivirakenne ei siis ajallisesti ole voinut olla Ravattulan kirkossa sijainneen alttarin perustus. Mitään alttariin viittaavia rakenteellisia yksityiskohtia tai löytöjä, kuten alttarin pöytälevyn (mensan) tai sepulkraalikivien²⁵ kappaleita, siitä ei havaittu. Kivirakenne on kuitenkin sijoitettu kirkkorakennuksen kivijalan sisään, kuorihuoneeseen, kuten alttarit. Rakenteen sijainnilla on sitä tehtäessä ollut joka tapauksessa merkitystä, sillä kyse on kirkkorakennuksen arvostetusta paikasta. Sen perusteella voidaan päätellä, että ajanjaksona, jolloin kivirakenne on tehty, vähintäänkin kirkon paikan on täytynyt olla rakentajien tiedossa. Ei kuitenkaan aivan täsmällisesti, sillä kivirakenne ei tarkasti ottaen ole kuorin keskellä tai itäpäädystä, vaan se sijaitsee hieman etelään rakennuksen keskiakselilta, ja rakenteen sivujen ilmansuunnat poikkeavat noin 14 astetta myötäpäivään kirkkorakennuksen leveys- ja pituusakseleista. Näiden havaintojen perusteella onkin todennäköistä, että vain osa kirkon kivijalasta on ollut näkyvissä rakennetta tehtäessä. Myös mainittu epäsymmetrisyys viittaa rakenteen myöhempään, kirkonjälkeiseen rakentamiseen.

Onkin todennäköistä, että kyseisen maahan kaivetun kuopan ja kivillä täytetyn rakenteen tehtävä on ollut tukea paikalle pystytettyä puista paalua. Korkean paalun pystyttämiseksi on kirkon kuorihuoneen kohdalle kaivettu perustus, pohjaa kohti kapeneva kuoppa. Kuoppaan asetetun pystypaalun ympärille jäävä tyhjä tila on täytetty vaihtelevan kokoisilla kivillä ja välit on tiivistetty hiekalla. Osa kivistä on muotonsa ja asemansa perusteella toiminut kiilakivien tavoin. Kivien välissä olevien rautakautisten löytöjen perusteella täyttämiseen on käytetty paikalta kuoppaa kaivettaessa otettua maata. Kivet

on rakenteeseen tuotu lähiympäristöstä tai otettu kirkon kivijalasta tai kirkokomaan aidasta, sillä mäki on luonnostaan melko vähäkivinen.

Kiveyksen painuminen keskikohdastaan kuopalle kertoo alkuperäisen rakenteen vähittäisestä romahtamisesta ja siinä olleen maa-aineksen tiivistymisestä. Romahduksen on todennäköisesti aiheuttanut rakenteessa olleen orgaanisen materiaalin maatumisen. Koska Lounais-Suomen vaihtelevissa ilmasto-oloissa puuaines ei suojaamatta säily pitkäkään aikoja lahoamatta, on maan sisään asetettava osa paalusta voitu hiililyttää ennen sen asettamista paikoilleen. Kyseessä on perinteinen keino suojata maahan laitettavaa puuosaa, sillä pinnasta hiililytetty puu lahoaa suojaamatonta hitaammin. Tästä saattaisi hyvinkin kertoa hiilen ja nokimaan huomattava määrä rakenteen eri kerroksissa, etenkin sen pohjalla. Nämä maahan jääneet jäljet rakenteen keskellä voidaan tulkita tulokseksi paalun maatumisesta *in situ*.

Ajan kuluessa paalun maanalainen osa on maatunut lähes jäljettömiin. Tätä ennen paalu on kaatunut tai se on kaadettu hallitusti. Lahoamisen seurauksena rakenteen keskelle muodostunut tyhjä tila on täyttynyt vähitellen sekä reunalla olleista kivistä että ylempää tulleesta irtonaisesta maa-aineksestä. Kuopan reunoilla alkuperäinen tukikiveys on säilynyt paremmin kuin keskikohdassa, joka vähittäisestä romahtamisesta johtuen on täyttynyt vähitellen sekundaarisesti. Tässä yhteydessä myös rakenteen pintakerroksissa ollutta materiaalia on päätynyt syvemmälle kuoppaan maatuneen aineksen tilalle.

Uusi tulkinta: puisen muistoristin perustus

Kivirakenne itsessään, sen sijainti kirkon kuorissa, sekä paikan nimi, Ristimäki, antavat kaikki yhdessä ratkaisun rakenteen yksityiskohtaisemmasta luonteesta. Maahan kaivettu, kivillä täytetty ja myöhemmin niillä kokonaan täyttynyt kuoppa on tulkittavissa paikalle pystytetyn puisen ristin tukikiveykseksi.

Jotta pystyy asetettava puuristi pysyisi tukevasti paikoillaan, on siitä tietty osuus sijoitettava maan sisään, tai tuettava muilla tavoin. Ravattulan kirkon ristiä voidaan pitää varsin kookkaana, sillä paalun halkaisija on dokumentoitujen kaivaustasojen perusteella ollut noin 30–35 cm. Nyt tutkitun rakenteen syvyys oli nurkkakivien pinnasta paalun pohjaan mitattuna 110 cm. Maan pinnalle ulottuneen ristin korkeus olisi voinut olla noin 3 metriä, jos neljäsosa siitä olisi sijoitettu maan alapuolelle. Paalunjäljen suuren halkaisijan ja massiivisen tukirakenteen perusteella pystypaalu on voinut olla

myös jonkin verran esitettyä korkeampikin.²⁶ Suomessa yleisin rakentamiseen käytetty puulaji on ollut mänty, jonka kasvaminen läpimitaltaan noin 30 cm paksuksi vie noin 100 vuotta.²⁷ Eri syvyyksistä löytyneistä hiilenkappaleista on teetetty lajimäärityksiä, joidenka mukaan rakenteen pinnassa on ollut mäntyä ja syvemmällä kuopassa lehtipuuta, todennäköisesti koivua.²⁸

Päätelmiä ristin tarkemmista yksityiskohdista, kuten sen muodosta tai mallista, ei aineiston puuttuessa ole mahdollista tehdä. Jäännöksiä vanhoista, ulos sijoitetuista puisista muistoristeistä ei lahoamisesta johtuen ole säilynyt, eikä kuvallisia esityksiä sellaisista ole käytettävissä ennen 1800-luvun loppupuolta. Tästä huolimatta kyseessä lienee ollut malliltaan latinalainen puuristi, jollainen on puusta helpoimmin valmistettavissa. Yksinkertainen malli on myös puun kestävyuden kannalta paras vaihtoehto. Tällainenkin puuristi on toki voitu koristella taidokkaasti leikkauksin tai siihen on voitu kiinnittää esimerkiksi pienempi krusifiksi. Ristin malli on luonnollisesti saattanut muuttua sen todennäköisten uusimisten yhteydessä.

Maan pinnalle ulottunut tukikiveys on muodostanut ristin jalan eli jalustan. Paikoillaan säilyneet neljä kookasta nurkkakiveä osoittavat rakenteen olleen säännöllinen ja varsin kookas. Näiden väliin jäävä osa on todennäköisesti ladottu ja täytetty pienemmistä kivistä samalle korkeustasolle asti nurkan kivien kanssa. Reunojen sortumisen estämiseksi kivirakenne on voitu ympäröidä esimerkiksi hirsikehikolla, vaikka tällaisesta ei olekaan jäänyt jälkiä. Jalustan pinta, josta puuristi on noussut näkyviin, on nurkkakivien perusteella todennäköisesti ollut tasainen. Vaikka rakenne on ollut täynnä kiviä, on jalustan pintataso voitu kehikon lailla tehdä puusta.

Löytyneet tiilensirpaleet, mikäli ne liittyvät varsinaiseen rakenteeseen, viittaavat ristin juurella olleeseen tiilestä ladottuun reunaan tai pintatasoon – muurattuun rakenteeseen viittaavaa laastia ei paikalta löytynyt. Tiilen käyttö liittyy OSL-ajoituksen perusteella kuitenkin vasta ristin viimeisiin vaiheisiin, joko aivan keskiajan loppuun tai uuden ajan alkuun. Paalun lahotessa on sen ympärillä sijainnut tukikiveys romahtanut vähitellen kasaan, jolloin myös tiiltä on voinut päätyä pieninä fragmentteina rakenteen sisään. Jalustan kiveystä on voitu myös pintaosiltaan tarkoituksellisesti purkaa, esimerkiksi rakennusmateriaaliksi muualle vietäväksi. Näin myös tiiltä on voinut päätyä ristin lähiympäristöön, sillä pieniä kontekstittomia tiilenkappaleita on saatu jonkin verran talteen myös muualta mäen pintaosista. Tukikiveyksen päältä ja kivien välistä löytyneitä rautanauvoja on haastavampi liittää mihinkään tiettyyn rakenteeseen. Kontekstitietojen perusteella ne ovat todennäköisesti kuuluneet ristin ja sen jalustan rakenteellisiin yksityiskohtiin, tai ristin koristeluun.

Kirkon alttari?

Vaikka kivirakenteen alttaritulkinta voidaan edellä esitetyn perusteella tässä kokonaisuudessaan hylätä, on varsin varmaa, että kirkon käyttöaikainen alttari on sijainnut juuri kuorissa. Koska alttareilla on ollut keskeinen asema kirkkotilassa, rakennettiin ne pääsääntöisesti kestävästä materiaalista, yleensä kivistä. Mikäli Ravattulan kirkossa on ollut kivialttari, on mahdollista, että sen rakennuskivet olisi viety pois tai niitä olisi hyödynnetty esimerkiksi muistoristin perustuksessa. Altteri ei olisi jättänyt jälkeensä arkeologisesti havaittavia jälkiä, sillä myöhemmin maahan kaivettu ristin tukikiveys on tuhonnut suurimman osan huoneen keskeisestä pinta-alasta.

Ravattulan kirkon alttarin ei kuitenkaan ole täytynyt olla valmistettu kivistä. Keskiajan kirkkoihin erikoistunut arkeologi Markus Hiekkänen on esittänyt, ettei kivialttareita olisi keskiaikaisissa puukirkkoissa lainkaan ollut. Vaikka tutkimusaineisto on jälleen hyvin rajallinen, hänen mukaansa puukirkkojen alttarit oli valmistettu puusta.²⁹ Tällaisia pääalttareita rakennettiin keskiajalla, toki poikkeuksellisesti, myös kivikirkkoihin. Esimerkiksi keskiajan lopulla näitä on manner-Suomessa ollut Rengossa ja Lempäälässä sekä Ahvenanmaalla Vårdössä. Näin rakennettuja pääalttareita on pidetty kirkkorakennusten keskeneräisyyden ilmentyminä.³⁰ Kirkkoihin oli ilmeisesti tarkoitus tehdä kivinen alttari myöhemmin, mutta reformaatiokehitys jätti monet rakennusprojektit kesken, eikä niihin enää myöhemmin palattu.

Todennäköisintä onkin, etenkin ajallisesta näkökulmasta tarkasteltuna, ettei Ravattulan kirkossa ole 1100- ja 1200-lukujen vaihteessa ollut raskasteoista, puulattian alapuolelle maahan perustettua kivialttaria. Kyseessä on saattanut olla hyvinkin kevytrakenteinen, lattialla sijaitseva pöytämainen konstruktio, joka olisi tehty puusta. Koska muurilaastin tai tiilen käyttöä ei kirkkoa rakennettaessa alueella vielä tunnettu, olisi kunnollisen alttarin rakentaminen esimerkiksi luonnonkiviä latomalla myös ollut haastavaa. Lähetyskauden kirkkosukupolven ollessa kyseessä on hyvinkin monissa kirkkojen rakenteellisissa ja sisustuksellisissa yksityiskohdissa voitu joustaa paikallisten olosuhteiden vaatimalla tavalla.

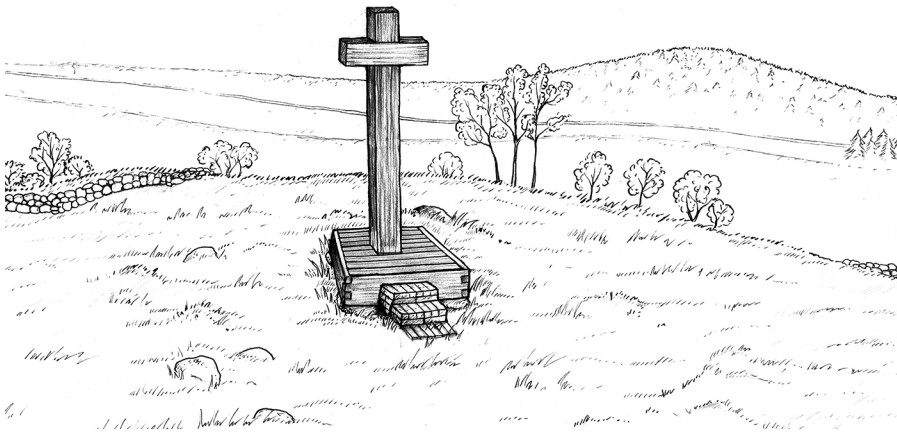
Rakenteen ajalliset horisontit

Tarkasteltavan rakenteen linkaari muodostui todennäköisesti useasta toisiansa seuraavasta aikakaudesta. Ulkona sijaitessaan puu ei kestä lahoamatta montaakaan vuosikymmentä. Ajoitustulosten perusteella rakenteella onkin

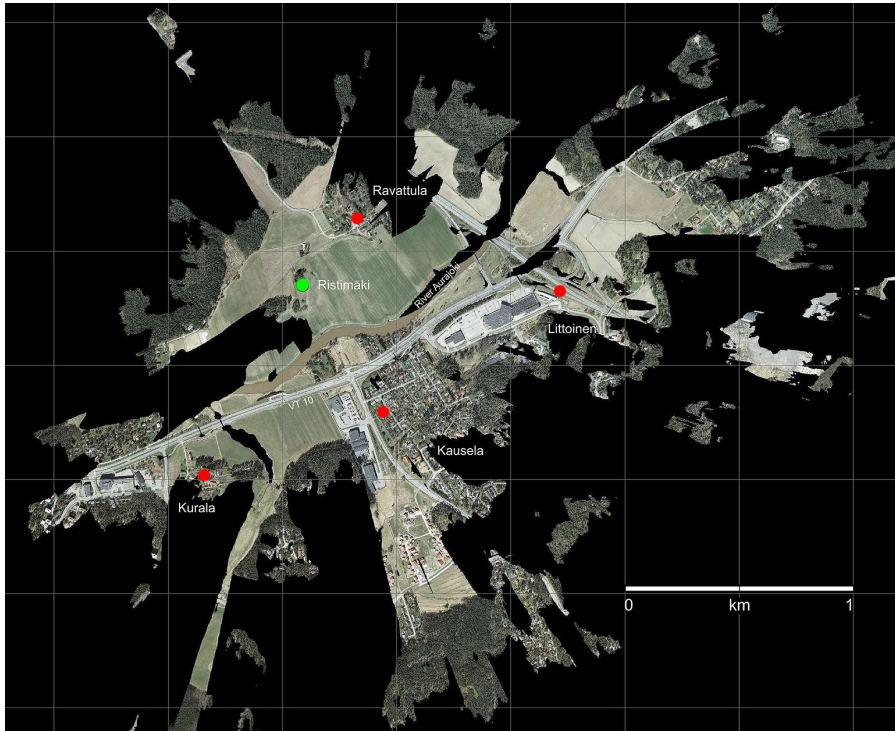
useampi kuin yksi käyttöajankohta, siitä on keskiajalta 1500-luvun loppuun ajoittavalta aikakaudelta tavoitettavissa vähintään kaksi eri aikahorisonttia. Perustamisajankohdaksi voidaan radiohiiliajoituksiin liittyvät epävarmuustekijät huomioiden arvioida 1200-luvun jälkipuolta tai 1300-luvun alkua, joka tapauksessa ajanjaksoa kirkon käytön hylkäämisen jälkeen. Puinen risti onkin saattanut kohota Ristimäellä ainakin kolmen vuosisadan aikana.

Kuten edellä jo mainittiin, Ravattulassa sijainnut risti on kiveyksen ja paa-lunjäljen perusteella ollut varsin tukeva sekä korkeudeltaan ehkä kolmimet-rinen tai tämän ylikin (kuva 13). Ristin koolla on luonnollisesti ollut merki-tystä sen näkyvyyden kannalta. Paikan merkitsemisen ja sen pyhittämisen ohella ristin on todennäköisesti haluttu erottuvan ympäristössään kauemmas ohikulkijoille. Läheinen Aurajoki ja sen vastakkaisella puolella kulkenut Hä-meen Härkätie ovat olleet jo rautakaudella keskeisiä rannikolta sisämaahan johtavia kulkureittejä.³¹ Kulkijoiden lisäksi risti on näkynyt joen molemmin puolin sijaitseviin kyliin, kuten kirkkorakennuskin aikoinaan (kuva 14). Tu-kikiveyksen kirkkoon nähden poikkeava ilmansuunta voidaan selittää kir-kon sijainnin unohtamisella – sen täsmällistä paikkaa ei ole enää muistettu. Toisaalta ristin näkyvyyttä ympäristöönsä on voitu parantaa kääntämällä sitä kirkkoon nähden myötapäivään, kohti jokea ja Härkätietä. Tällöin se on myös hieman lähempänä kompassisuunnan osoittamaa itäsuuntaa.

Ristin ylläpito ja uusiminen on vaatinut yhteisöllistä, todennäköisesti lä-heisestä kylästä tai kylistä peräisin olevaa säännöllistä työskentelyä. Paikalla lienee kävijöitä vierailut kyläyhteisön ulkopuoleltakin, mutta ristin juurelta

Kuva 13. Tulkinnallinen rekonstruktio Ravattulan kirkon paikalle pystytetystä muistorististä tuki-rakenteineen 1500-luvulla. Osa kirkon kivijalan kivistä erottuu ristin ympäristössä ja reunalla on mäkeä kiertäneen kiviaidan jäännöstä. Piirros Veronika Paschenko.

Kuva 14. Ravattulan kirkon kohdalla (kartassa Ristimäki) olevan noin 5 m korkean rakenteen näkyminen ympäristöönsä. Kirkonpaikka merkitty vihreällä ympyrällä, historiallisten kylien (Ravattula, Kurala, Kausela, Littoinen) paikat punaisilla ympyröillä. Kartta Jasse Tiilikkala.

ei arkeologisissa kaivauksissa ole löytynyt mitään siihen jätettyihin uhreihin tai antimiin viittaavia löytöjä, kuten rahoja. Tosin ristin perustuksesta löytyneet sirpin katkelma ja hioinkivi saattavat olla tarkoituksella siihen kätettyjä. Jonkinlaiseen aktiviteettiin viittaa kirkon kivijalan vierestä löytynyt rataskannus (TYA 900:44), joka ajoittunee keskiajan loppujaksoille tai uuden ajan alkuun. Muutoin tämän aikakauden löydöt mäeltä puuttuvat käytännössä kokonaan.

Mitään asiakirjalähteitä tai muistiin kirjoitettuja mainintoja paikan kirkollisesta historiasta tai siellä olleesta ristikistä ei ole talletettu. Ainostaan Ristimäen nimi on säilyttänyt muistuman siellä aiemmin sijainneesta ristikistä. Paikannimen ikää ei voi asiakirjojen puuttuessa tietää, mutta luultavasti se on syntynyt jo keskiajan kuluessa. Kunnioitus paikalla sijainnutta ristiä – mahdollisesti myös kirkkoa tai hautausmaata – kohtaan on todennäköisesti suojannut kohdetta muulta maankäytöltä. Paikka on säilynyt täysin koskemattomana viimeiset vuosisadat, eikä edes isojakotoimituksen jälkeen 1760-luvulla, kun peltojen keskellä sijainnut mäki päätyi yksityisomistuk-

seen, paikan maankäytössä tapahtunut näkyviä muutoksia. On mahdollista, että paikallisyhteisön kollektiivisessa muistissa mäen luonne säilyi 1800-luvun alkuun asti, jonka jälkeen nimen tarkoite alkoi hämärtymään. Vuosisadan aikana tai viimeistään 1900-luvun alussa Ristimäki-nimisen paikankaan tarkkaa sijaintia ei enää muistettu, vaan nimellä käsitettiin yhden mäen sijaan laajempaa, kolmesta metsämäestä koostuvaa maantieteellistä kokonaisuutta sen ympärillä. Tutkijoiden onneksi nimi säilyi edes kyseisessä muodossa, sillä yhtenä vahvimpana syynä arkeologisten tutkimusten aloittamiseksi vuonna 2010 oli juuri alueen nimi.

Samankaltaisia ristejä, jollaisen perustus on nyt löydetty Ravattulan kirkon paikalta, on todennäköisesti pystytetty myös muille paikoille. Noin kilometrin etäisyydellä Ravattulan Ristimäestä, Aurajoen vastakkaisella puolella, on Kuralan historiallinen kylä, jonka mailla on myös Ristimäki-niminen paikka. 1900-luvun alussa paikalta löytyi yksi Suomen merkittävimmistä rautakautisista polttokalmistoista, jonka lisäksi paikalta on tutkittu 1000- ja 1100-luvun alun ruumishautoja.³² Kohteiden samankaltaisuus sekä niiden luonteen että ajoituksen suhteen on molempia yhdistävä tekijä, vaikka jälkimmäisestä ei nimestä huolimatta olekaan tiedossa tai tutkimuksissa löytynyt kirkollista rakennusta.

Arkeologisia vastineita ja varhaisia esimerkkejä

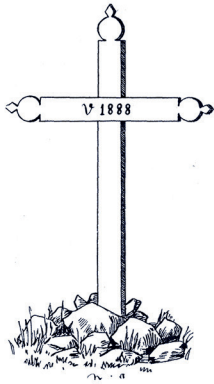
Ravattulan kirkon kohdalle pystytetty kookas muistoristi oli edellä esitettyjen primäärihavaintojen ja niistä tehtyjen tulkintojen perusteella valmistettu puusta. Tämä sopii hyvin paikallisiin olosuhteisiin, sillä toisin kuin suuressa osassa muuta keskiaikaista Eurooppaa, ei Suomesta tunneta lainkaan kivisiä, suuria muistoristejä. Alueen kallioperä on Euroopan vanhinta, eikä nuoria, pehmeitä ja helposti työstettäviä kivilajeja, kuten kalkkikiveä, ole käytännössä lainkaan hyödynnettävinä esiintyminä. Kiveä on Suomessa käytetty materiaalina ainoastaan yksittäisissä hautamerkeissä, joita niitäkin on säilynyt vain vähän. Varhaisimmat kiviset hautamerkit, joita esiintyy satunnaisesti ruumishautoilla noin 1000-luvulta lähtien, ovat yksinkertaisia luontaisia tai karkeasti lohkottuja kapeita pystykiviä, joissa ei näy muita muokkaamisen jälkiä.³³ Kiviset, kuvioilla tai kirjoituksilla varustetut hautapaadet ilmestyvät arkeologiseen aineistoon ensiksi Lounais-Suomessa, mutta vasta 1200-luvun aikana. Vanhimpina on pidetty Raision keskiaikaisesta kirkosta löytyneitä 1200-luvulle ajoitettuja parimetrisiä hautapaasia, jotka ovat poikkeuksellisesti harmaakiveä eli graniittia.³⁴ Tavan yleistyessä,

mutta paikallisen kiviaineksen soveltuessa huonosti muistomerkkien tekkoon, siirryttiin nopeasti pehmeän kalkkikiven käyttöön. Muut 1200- ja 1300-luvulle ajoittuvat hautapaadet ovat kaikki kalkkikiveä.³⁵ Tämän suhteen raaka-ainemateriaali on pitänyt tuoda ulkomailta, muualta Itämeren piiristä. Tällaiset kiviset muistomerkit ovat liittyneet yksittäisiin hautoihin.

Lähin Ravattulan ristiä muistuttava arkeologinen havainto on Suomenlahden eteläpuolelta Virossa. Siellä Makitan Kabelimäen keskiaikaisesta kalmistosta on saatu kaivaushavaintoja oletetusta puurististä.³⁶ Paalunjälki löytyi kalmistona käytetyn mäen korkeimmalta kohdalta. Arkeologi Heiki Valkin mukaan paalunsijan yläosia ei voitu kaivettaessa tarkastella, mutta syvemmällä havaittiin noin 30–35 cm halkaisijaltaan oleva pyöreä paalunjälki. Paalunsijan täyttömaassa oli tummaa kulttuurimaata, jossa oli poltettuja ihmisluita ja saviastioiden fragmentteja. Virossa polttohautauksia tehtiin verraten myöhään, ja paalunsijan kohdalla ollut polttokalmisto on ajoitettu 1200–1400-luvuille. Paalunjäljen syvin kohta oli maan pinnasta mitattuna noin 115 cm. Havaintojen perusteella paalu ajoittuu joko kalmiston aikaiseksi tai tämän jälkeiseen aikaan.

Tämän paalunjäljen halkaisija ja perustuksen syvyys muistuttavat hyvin läheisesti Ravattulasta todettua. Viron esimerkistä kuitenkin puuttuu pystypaalu tukenut kivirakenne, joten Makitan puuristi on saattanut olla jonkin verran Ravattulasta todettua matalampi. Suullisen perimätiedon mukaan mäellä olisi ollut myös kivinen risti, ja Valkin mukaan vaikuttaa siltä, että aiempi puinen risti korvattiin myöhemmin keskiajan kuluessa kivisellä muistomerkillä.³⁷ Alueen tutkimuksissa ei kivisestä rististä kuitenkaan ole saatu mitään jälkiä. Olisiko mahdollista, että tarina kivirististä on kertomusperinteessä sekoittunut paikalla todellisuudessa sijainneeseen puiseen ristiin? Toisaalta on kivistä tehtyjen ristien traditio Virossa – ja laajemmin Liivinmaalla – ollut todellinen. Alueelta löytyy sekä graniitista että hiekka- ja kalkkikivestäkin tehtyjä ristejä.³⁸

Aurajoen varrella, muutamia kilometrejä Ravattulan Ristimäeltä ylävirtaan päin sijaitsevassa Liedon Sauvalan kylässä on Ristinpelto-niminen ruumiskalmisto. Jo ennen hautojen löytymistä paikkaan liittyi tarinoita ”nunnakirkosta” eli luostarista, tarkoittaen yleisesti jotakin katolisen ajan kirkollista rakennusta. Paikalla olleesta rististä on ensimmäinen dokumentoitu tieto 1870-luvulta, jolloin siellä muisteltiin seisseen puuristi ”ikimuis-toisista ajoista” lähtien (kuva 15). Mikäli ristiä ei vanhan lahottua uusittaisi paikalle, nousisivat peltoon haudatut vainajat kummittelemaan. 1800-luvun puuristi oli noin neljä kyynärää eli noin 2,5 metriä korkea.³⁹ Paikkaa tutkitiin tarkemmin 1940- ja 50-lukujen vaihteessa, jolloin sieltä todettiin 1100- ja

Kuva 15. Liedon Ristinpellon 1100- ja 1200-luvulle ajoittuvassa ruumiskalmistossa on ollut puinen muistoristi vähintään 1800-luvulta lähtien. Kuvassa vasemmalla vuonna 1888 pystytetty 2,5 m korkea puuristi vuodelta 1905 (Hj. Appelgrenin mukaan Cleve 1952, 167) ja oikealla kalmistoalueen keskelle 2018 uusittu viisimetrinen muistoristi. Kuva Juha Ruohonen.

1200-luvulle ajoittuva varhaiskristillinen ruumiskalmisto sekä mahdollisen kellotelineen tai muun rakennuksen jäännös. Varhaisimman muistoristin kohtaa ei kuitenkaan ole koskaan tarkemmin tutkittu.

Havaintoja kivistä edeltäneistä puuristeistä on myös muualta Euroopasta. Esimerkiksi Saksan alueella on vanhimpien muistoristien ajateltu olleen puisia 1300-luvulle asti, joten ne eivät ole säilyneet.⁴⁰ Iso-Britanniasta on löytynyt 0,85–1,40 m syviä perustusuoppia vanhoilta kirkkomailta kivisten ristimonumenttien alta. Tällaisia kivistä tutkinut arkeologi Heather King on esittänyt, että ne saattaisivat olla jälkiä näitä edeltäneiden puisten ristien perustuksista.⁴¹ Uusittaessa risti on voitu tehdä paremmin aikaa kestävästä materiaalista.

Rakennusmateriaalina puu on asettanut rajoitteensa ristien koolle ja muodolle. Keskiajalle ajoittuvien ja puusta tehtyjen ristien yksityiskohdista ei ole konkreettisia tietoja, vaikka niitä on ollut ilmeisen runsaasti. Viikinki-aikaan tai keskiajalle ajoittuvien kivisten ristien korkeus Luoteis-Euroopassa on vaihdellut 50–500 cm välillä, enemmistön ollessa noin 150–250 cm korkeita.⁴² Näitä on yleensä tehty paikallisista kivilajeista, kuten pehmeästä ja helposti muokattavasta basaltista, vuolu- eli saippuakivestä tai kalkkikivestä. Alueelliset erot kivilajin suhteen ovat suuria. Esimerkiksi Saksassa Westfalenin alueella tunnetut ristit on tehty usein hiekkakivestä ja Reinin alueella yleensä hiekkakivestä, harvemmin myös kalkkikivestä.⁴³ Valmistusmateriaali on

myös pitkälti vaikuttanut toteutettavan ristin yksityiskohtaisempaan ulko-
muotoon ja koristeluun.

Säilyneiden ristiin ajoittaminen on haastavaa. Esimerkiksi norjalaisia kivistä tarkastellut teologi ja kirkkohistorioitsija Fridtjov Birkeli laati paikalliseen aineistoon pohjautuvan kronologian, joka myöhemmissä tutkimuksissa on pitkälti kritisoitu. Koska samankaltaisia ja toisiaan muistuttavia ristimonumentteja tehtiin useiden vuosisatojen ajan, on yksittäisten ristiin tarkka ajoittaminen pitkälti mahdotonta. Paikalliset ristit saattavat ajoittua viikinkiajalta keskiajan loppuun, jopa uudelle ajalle asti.⁴⁴ Ajoittamisessa voivat kuitenkin auttaa joidenkin ristiin yksilöivät piirteet, mutta myös kirjalliset lähteet ja risteistä kertovat tarinat.

Tradition heijastumia

Vaikka konkreettiset arkeologiset havainnot pitkälti puuttuvat, Suomessa ja laajemmin Pohjois-Euroopassa on todennäköisesti keskiajalla ollut runsaasti puusta tehtyjä kookkaita ristejä. Tällaisia kerrotaan pystytetyn esimerkiksi monen vanhan kirkon ja hautausmaan paikalle. Katolinen kirkko päättikin Trenton yleisessä kirkolliskokouksessa 1500-luvun puolivälissä, että purettujen tai sortuneiden kirkkojen ja kappelien päältätarin paikalle tuli pystyttää risti.⁴⁵ Käytäntö on todennäköisesti vanhaa perua, ainakin alueellisesti, sillä risteistä on tietoja aiemmiltakin vuosisadoilta. Viimeistään kirkolliskokouksen määräyksellä kyseisen käytännön noudattaminen haluttiin varmistaa, ja tässä vaiheessa ulottaa kaikkialle katolisen kirkon valtapiiriin.

Kirkolliselle kohteelle pystytetystä ristiksestä on tieto muun muassa Maskun Karinkylästä, jonne ryhdyttiin rakentamaan Suomen alueella toiminutta ensimmäistä birgittalaisluostaria vuonna 1440. Epäsuotuisasta paikanvalinnasta johtuen luostari, jota kutsuttiin Armonlaaksoksi (lat. Vallis Gratiae, ruots. Nådendal), päätettiin kuitenkin jo vuonna 1443 hylätä ja siirtää se meren rannalle myöhempään Naantalın kaupunkiin, jossa se toimi lakkautukseensa asti 1500-luvun loppupuolelle. Traditio ensimmäisen luostarin kirkon alttarin paikalle pystytetystä ristiksestä merkittiin muistiin vasta 1870-luvulla, jolloin sellainen oli vielä paikalla.⁴⁶

Risteihin liittyvää kansanperinnettä on talletettu lukuisista eri kohteista, etenkin 1800-luvun loppupuolella tehtyjen ensimmäisten muinaisjäännösinventointien yhteydessä. Kertomuksiin liittyy usein se yksityiskohta, että ristejä on paikallisten toimesta huollettu ja uusittu aina tarpeen mukaan, sillä traditio ei ole johonkin tiettyyn sanktioon vedoten saanut katketa.⁴⁷ Koska

tiedot risteistä ovat pääasiassa verraten myöhäisiä, tavan alkuperäistä ikää ei tunneta.

Paikkojen nimet, jotka usein ovat *risti*-alkuisia, ovat voineet kantaa perinnettä vuosisatojenkin ajan mukanaan. Esimerkiksi Kaarinan Kuusiston saarella olisi Korsnäs-nimiselle paikalle katolisena aikana surmattu munkki, jonka muistolle paikalle pystytettiin sittemmin kadonnut risti.⁴⁸ On toki huomioitava, että nimet ovat saattaneet vaikuttaa niistä kerrottaviin tarinoin. Suomalaisperäisiin *risti*- ja ruotsalaisperäisiin *kors*- alkuisiin paikannimiin kiinnitettiin jo varsin varhain huomiota. Suomen valtionarkeologi J. R. Aspelin julkaisi vuonna 1902 artikkelin *Ristillä pyhitettyjä paikkoja*, jossa hän liitti suurimman osan nimistä ristiretkien ja lähetystoiminnan aikaisiksi muistoiksi pakanuutta ja pakanallisia menoja vastaan.⁴⁹ Aspelinin tulkinnan mukaan olisi esimerkiksi 1100- ja 1200-luvulla Suomeen tehtyjen ristiretkien maihinnousupaikkoja pyhitetty uudelle uskolle pystyttämällä paikalle korkea puinen risti. Muina perusteina nimeämiselle Aspelin esitti mm. hautausmaat ja kirkot, paikalla tapahtuneet kirkolliset menot, ristiä muistuttaneen ulkomuodon (esim. Ristijärvi) sekä paikalla kuolemaan johtaneen onnettomuuden. Paikat voivat myös olla tienristeyksiä, rajapaikkoja ristikuvioisella rajahakkauksella tai niistä on voinut olla näkymä kirkkorakennuksen ristiin.

Samankaltaiset perusteet ovat toimineet paikkojen nimeämisessä myös muualla Pohjois-Euroopassa.⁵⁰ Etenkin Etelä-Virossa tavataan usein Ristimägi-nimisiä kalmistopaikkoja. Nimen on ajateltu perustuvan paikoille pystytettyihin katolisen aikakauden puisiin tai kivisiin risteihin, joiden kunnioittamisesta on mainintoja jo 1600-luvun asiakirjoissa. Osan risteistä on kerrottu olleen paikoillaan vielä 1900-luvun alussa.⁵¹

Ristien pystytysmotiivi on vaihdellut kohteesta toiseen. Saksaan Reinin alueelle pystytetyille risteille on esimerkiksi ehdotettu neljää pääsyytä. Ristit voivat olla murha- tai sovitusristejä, rajamerkkejä tai muistoristejä. Koska ristien funktio on ollut hyvin vaihteleva, on neljäs päämotiivi muut syyt.⁵² Norjassa kerrottiin vuonna 1394 Hedmarkin alueella Eidskogin kirkon vieressä olleesta, sittemmin hävinneestä suuresta rististä, jolle olisi uhrattu ja sille olisi tehty pyhiinvaellusmatkoja. Risti olisi pystytetty paikalle, jossa Pyhän Olavin sanottiin levänneen. Tarinan kuullessaan piispa määräsi ristin pystytettäväksi uudelleen. Kyse on saattanut alun perin olla puurististä. Tanskassa on säilynyt kirjallinen lähde vuodelta 1549, jossa puhutaan Holbækin pikkukaupungissa sijaitsevasta ”rauhanrististä” (*fredh korsett*), jonka alueella muukalainen ei saa tehdä murhatyötä. Kyse lienee ollut jonkinlaisesta ristin rajaamasta, sovitusta asyyli- eli suoja-alueesta.⁵³

Skandinaviassa esiintyvissä riimukivissä, etenkin nuoremmista 1000-luvun kivistä puhuttaessa, on usein yksi tai useampi ristikuvio. Ristillä varustettuja riimukiviä on arkeologi Ann-Sofie Gräslundin teorian mukaan voitu käyttää yksittäisten hautojen tai kalmistojen siunaamiseen. Riimukiviin on voitu myöhemmin hakata ristikuvioita, jolloin ne ovat voineet toimia merkkinä paikan siunaamisesta kristinuskon mukaiseen käyttöön. Erään tulkinnan mukaan monet riimukivistä olisi itse asiassa pystytetty vanhempien puukirkkojen paikalle.⁵⁴

Reformaation vaikutus

Kirkollisen reformaation aikakautena kirkkorakennusten ulkopuolella olevat kookkaat ristit ryhdyttiin näkemään katolisena ja harhaoppisena, ”paavillisenä” perinteenä. Kirkon suhtautuminen katoliseen uskon jäänteisiin alkoi Ruotsissa tiukentua 1600-luvulla luterilaisen ortodoksian vallitessa. Esimerkiksi kun vuonna 1640 Turun Kuninkaallinen Akatemia, Suomen ensimmäinen yliopisto, vihittiin käyttöön, tilaisuudessa pidetyssä juhlapuheessa Turun hiippakunnan piispa Rothovius mainitsi suomalaisten muun muassa yhä pystyttävän ristejä teiden varsille. Risteillä piispa viittasi todennäköisesti erilaisiin ulos sijoitettuihin risteihin ja krusifikseihin, jotka olivat – ja ovat yhä vieläkin – yleisiä katolisilla alueilla. Tällaisia ristejä pysytettiin kulkureittien varsille merkiksi, rukoilua varten ja erinäisten tapahtumien muistoksi. Tämän ja monet muut vanhan uskon ilmentymät piispa tuomitsi taikauskoina ja katolisina tapoina vääriksi.⁵⁵

Kookkaista puisista risteistä on säilynyt myös historiallisia kuvauksia. Esimerkiksi kun Ruotsin ja Venäjän välisen sodan rauhanneuvottelijoina toimintu hollantilainen valtuuskunta palasi vuonna 1616 Venäjältä Ruotsiin, matkasi se Suomen alueen halki. Matkakertomuksen mukaan sisämaassa Savon maakunnassa he kiinnittivät huomiota rahvaan pystyttämiin korkeisiin paaluihin, joiden huippuun oli kiinnitetty renkaan kehystämä risti. Pylvään juurella oli puusta veistetty jalusta, jota matkalaiset kuvailivat ”ikäänkuin alttariksi”. Siinä paikalliset pyhäpäivänä teurastivat vuohen, vasikan tai lampaan.⁵⁶ Edellä esitetty tapahtuma viittaa lähinnä katoliseen kulttiin ja juhlapyhien viettoon. Esimerkiksi Pyhän Olavin juhlapäivänä heinäkuussa oli tapana teurastaa lamma, josta valmistettiin ateria koko perheelle. Etenkin sisämaassa ja maan itäosissa kansa piti sitkeästi kiinni katolisesta perinteestä, kuten pyhimysten palvonnasta.⁵⁷

Vuonna 1656 seurakunnan lukkari kaatoi Kuopiossa pyhiä puita, joiden alla paikallisten väitettiin tekevän uhritoimituksia. Vuonna 1670 saman seurakunnan käräjillä kävi ilmi, että paikallinen talollinen oli pystyttänyt metsään kaksi syltä (n. 3,5 m) korkean puuristin ”sitä palvoakseen”. Rangaistukseksi ristin pystyttäjä määrättiin ehtoolliskieltoon siihen asti, kunnes hän olisi kaatanut ristinsä.⁵⁸ Keski-Suomessa Keuruun seurakunnan kappalainen puolestaan ilmoitti 1660-luvulla, että eräässä niemessä oli seisonut vanha puuristi, jota rahvas on kunnioittanut, ja myös tiettyinä aikoina lähettänyt tai vienyt sinne uhrin. Tämän ristin olisivat papit muutamia vuosia sitten hakauttaneet poikki, mutta rahvas oli pystyttänyt sen uudelleen. Tästä, ja monesta muustakin kirkkokuria halveksivasta syystä, koko seurakunnalle julistettiin 1662 ehtoolliskielto, kunnes asia olisi virallisesti selvitetty.⁵⁹ Sisämaan lisäksi ristejä pystytettiin myös rannikolle asutuskeskusten läheisyyteen. Esimerkiksi 1672 Paattisissa (nyk. Turku) paikallisia talonpoikia veloitettiin poistamaan risti heidän maatilaltaan.⁶⁰

Maaseudun lisäksi myös kaupungeissa tapahtui muutoksia suhtautumisessa vanhoihin risteihin. Pohjanmaalla Vaasan kaupungissa sijaitsevan Korsholman linnoituksen paikalla oli vielä 1600-luvun puolivälissä kookas puuristi, jota maaherra tuolloin vaati purettavaksi. Kaupungin porvaristo ei kuitenkaan suostunut sitä kaatamaan, elleivät he näkisi asiasta kuninkaallista päätöstä. Pohjanlahden rannalle Mustasaaren pitäjän kirkonkylän viereiselle mäelle 1300-luvulla perustettua linnoitusta kutsuttiin asiakirjoissa sen alkuaikoina myös saksankielisellä nimellä Krytzeborg ja Kreutzburg. Toponymin, sekä saksaksi että ruotsiksi, on arveltu liittyvän paikalle linnoituksen perustamisen yhteydessä pystytettyyn ristiin, josta siis haluttiin päästä, asukkaiden vastahakoisuudesta huolimatta, eroon.⁶¹

Tapausten runsas lukumäärä etenkin 1600-luvulla kertoo siitä, että ristin pystytys ja niiden kunnioitus oli juurtunut syväälle sekä kaupunkilaisten että maaseudun asukkaiden mieliin. Reformaation jälkeenkin kansa pystytti ja ylläpiti ristejä, joiden luona muun muassa uhrattiin katolisten juhlapyhien kunniaksi. Koska uskonpuhdistuksen myötä kirkolliset toimitukset varattiin vain papiston suoritettaviksi, rahvaan omassa piirissä pitämät uskonnollisuonteiset tilaisuudet nähtiin taikauskon harjoittamisena.⁶² Luterilaisen puhdasoppisuuden aikana paikallinen papisto, ja myös virkamiehet, osallistui aktiivisesti erilaisten uhripaikkojen ja ristin hävittämiseen ainakin 1600-luvun puolivälistä lähtien. Ilmiö oli niin laaja, että kaikenlainen ylimääräinen ristin pystytys pyrittiin sanktioiden uhalla määrätysti kieltämään 1600-luvun aikana. Esimerkiksi 1600-luvun loppupuolen kirkollisissa ohjeistuksissa mainitaan: ”Joka Ristin rakenda muun syyn tähdhen quin

Christuxe[n] Jesuxen Ristin naulitun cunniax ia muistox , maxako[n] sacco 2 D:r H. R. ia Risti lyödhän mahan.”⁶³ Viimeisiä tunnettuja kehotuksia tällaisten paikkojen hävittämiseksi tapahtui sisämaassa Rantasalmella vuonna 1746, jolloin kirkonkokouksessa määrättiin "miehiä maksua vastaan hakkaamaan ja polttamaan kaikki talojen luona ja pelloilla kasvavat epäluulon alaiset puut sekä hävittämään ne uhripaikat, joilla oli niminä ristinkanto”.⁶⁴ Tulokset olivat ilmeisen hyviä, sillä ristinpalvonnasta ei enää 1700-luvun puolivälin jälkeen ole merkintöjä. Vanhojen luostarien ja kirkkojen paikoille pystytettyjen ristien traditio sai kuitenkin jollain tasolla jatkaa. Viimeksimainitusta kertovat etenkin 1800-luvulla talletetut tarinat, muutamien konkreettisten puuristien ohella.

Yhteenveto ja tulokset

Tässä artikkelissa esitetyn aineiston ja siitä tehtyjen tulkintojen perusteella Ravattulan kylässä sijaitsevalle kirkonpaikalle on keskiajalla pystytetty puinen muistoristi. Kyseinen kirkko on maan vanhin tähän mennessä todettu kirkkorakennus, joka on jäänyt pois käytöstä jo 1200-luvun puoliväliin mennessä. Tähän mennessä Ravattulan kirkon ja kirkkomaan arkeologiset tutkimukset ovat antaneet ainutkertaista materiaalia lähetyskaudella 1100-luvun lopulla perustetusta kirkosta ja sitä rakentaneesta yhteisöstä. Paikalla sijainneella kirkkorakennuksella on suhteellisen lyhyt elinkaari, alle 100 vuotta. Uutta kirkkoa ei paikalle enää koskaan rakennettu, sillä tämänkaltaiset pienet seutu- tai paikalliskirkot kävivät laajojen seurakuntien perustamisen myötä 1200-luvulla tarpeettomiksi.

Kirkon kivijalan kuorihuoneen sisältä löytynyttä kivirakennetta epäiltiin tutkimusten alkuvaiheessa ensin sen sijainnin ja rakenteen perusteella alttarin perustukseksi. Kaivausten edetessä kävi kuitenkin ilmi, että kyse on kirkkoa myöhemmin rakennetusta tukikiveyksestä ja jalustasta, johon kookas puinen risti sijoitettiin. Ensimmäinen muistoristi on voitu pystyttää paikalle melko pian kirkon hylkäämisen jälkeen. Puun nopean lahoamisen perusteella risti on jouduttu uusimaan paikalleen useaan otteeseen historiansa aikana. Useampaan ristisukupolven viittaavat tukijalustasta löytyneistä näytteistä tehdyt luonnontieteelliset ajoitustulokset. Radiohiili-ikien perusteella ensimmäinen muistoristi on saatettu pystyttää paikalle jo 1200-luvun kuluessa tai viimeistään 1300-luvun alkupuolella. Todennäköisesti se on uusittu kertaalleen vielä 1500-luvun puolella tai aivan 1600-luvun alussa, jolloin sen kivistä jalustaa on voitu tukea myös tiiliä käyttäen.

Kyseessä on nyt ensimmäinen todettu keskiaikaisen muistoristin perustus Suomesta. Ristejä käsitteleviä kertomuksia, niihin viittaavia paikannimiä ja myös myöhään uudella ajalla muistiin kirjoitettuja lähteitä on talletettu varsin runsaasti, mutta konkreettiset havainnot tällaisista ovat puuttuneet. Tämä on vähäisen tutkimuksen lisäksi ainakin osittain johtunut aikaa kestävästä raaka-aineen puuttumisesta: toisin kuin monissa muissa Euroopan maissa, ei Suomessa keskiajalla käytetty kiveä suurten monumenttien tekemiseen, sillä täältä puuttuvat helposti työstettävät, pehmeät kivilajit. Puuristit jättävät huomattavasti vähemmän arkeologisesti havaittavia jälkiä maastoon kuin sen kiviset vastineet.

On mahdollista, että jo lähetyskauden aikana 1100-luvulla, tai viimeistään kirkollisen järjestäytymisen myötä 1200-luvulla, maisemaa on ryhdytty kristillistämään pystyttämällä vanhemmillekin tiedossa oleville hautapaikoille ristejä. Tämä ”sakralisoitu maisema”, johon kuuluivat luonnollisesti hylättyjen kirkkojen lisäksi myös käytössä olevat kirkot, muistutti alueen asukkaita kristillisestä uskosta ja sen keskeisestä sisällöstä, pelastuksesta ja uudelleen-syntymästä, mutta samalla se julisti myös kirkon asemaa yhteiskunnassa. On selvää, että erilaisia ristejä ja alttareita pystytettiin monista eri syistä niin kalmistoihin, kirkkojen paikoille, teiden varsille kuin myös muistoksi jostakin merkittävästä tapahtumasta. Keskiaikaisen katolisen ympäristön kokonaisvaltainen hahmottaminen nykypäivän maisemassa on haastavaa, sillä kyseisen toiminnan jäljet kivikirkkoja lukuun ottamatta ovat vuosisatojen kuluessa kadonneet käytännössä kokonaan.

Tapa pystyttää risti hylätyn kirkon alttarin kohdalle on kuitenkin hyvin vanha. Ravattulan kirkon ja nyt sieltä tehdyn ristihavainnon myötä Suomenkin alue osoittautuu hyvin varhaisessa vaiheessa integroiduksi tapoineen yleiseurooppalaiseen, katoliseen kulttuuripiiriin jo 1100-luvulta lähtien. Ravattulan Ristimäen risti osoittaa tavan puretun tai hylätyn kirkon alttarin paikalle pystytetystä muistorististä alkaneen todennäköisesti jo 1200-luvulla. Ristin ansiosta paikka säilytti kristillisen luonteensa, ja kirkonpaikka kirkkomaineen myös pysyi kansan muistissa.

Reformaation myötä protestanttisessa Pohjolassa ryhdyttiin karsimaan syvälle juurtuneita katolisia toimituksia ja tapoja. Muutokset tapahtuivat kuitenkin hyvin hitaasti ja saattoivat olla myös varsin kosmeettisia. ”Paavillisen” taikauskon estämiseksi ryhdyttiin myös kansan aiemmin kunnioittamia ristejä tarkoituksella poistamaan. Aktiivisen tuhoamisen lisäksi ristejä saatettiin hävittää myös kieltämällä niiden kunnossapito ja uusiminen, jolloin jäljellä olevat ristit lahosivat muutamissa vuosikymmenissä paikoilleen. Edellä esitettyä taustaa vasten on oletettavaa, että myös Ravattulan kirkon paikalle pys-

tytetty puinen risti katosi mäeltä viimeistään 1600-luvun loppuun mentäessä. Konkreettisten muistikuvien hämärtyessä ja lopulta kokonaan kadotessa jäi paikalla sijainneesta rististä lopulta paikallisyhteisön kollektiiviseen muistiin jäljelle vain nimi, Ristimäki.

ABSTRACT

The Stone Structure in the Early Medieval Church of Ravattula in Kaarina, SW Finland.

The early medieval church remains at Ristimäki hill in the village of Ravattula in Kaarina in SW Finland represent the oldest ecclesiastical building identified in Finland. The church was built in the second half of the 12th century. This paper describes and interprets a stone setting that was found in the choir of the church. First, this stone structure was seen as the remains of an altar, with reference to its location and construction. After analysing the structure and all the findings in detail, it was interpreted as a stone-built support and stand for a wooden post. This post was part of a free-standing wooden cross that was erected at the site after the church was abandoned by the middle of the 13th century. According to radiocarbon and OSL dates, the cross was renewed many times, the last occasion being in the 16th century or at the very beginning of the 17th century. As shown by the toponym Ristimäki ("Cross Hill"), the cross played an important role for local people.

Viitteet

- 1 Lehtonen 2009, 182–184.
- 2 Ruohonen 2015, 395–396; Ruohonen 2017.
- 3 Esim. Hiekkänen 2010, 343–344; Heikkilä & Heininen 2016, 21.
- 4 FMU 259; Hiekkänen 2007, 142–143.
- 5 REA 239.
- 6 Kirkkorakennuksesta yleisesti esim. Ruohonen 2013, 433–435.
- 7 Tiilenvalmistus- ja muuraustaito omaksutaan Suomessa 1200-luvun loppupuolella (esim. Drake 2007, 115; Ratilainen 2016). Vanhimmat ikkunalasilöydöt, ajoittuen 1200- ja 1300-luvun molemmin puolin, ovat Koroisten piispankirkosta, Turun kaupungista ja Ulvilan Liikistön kirkosta (Haggren 2018, 179–181).
- 8 Ruohonen 2018, 59, 62–64.
- 9 Kaivaushavaintojen suhteen tässä on käytetty lähteenä tutkimusraportteja ja niiden käsikirjoituksia.
- 10 Rakenteen nurkkakivet kohoavat kirkon kivijalkaa korkeammalle. Toisin kuin osa tämän rakenteen kivistä, ei yksikään kirkon kivijalan kivi erottunut maan pinnalle ennen kaivauksia.
- 11 Rakenteen varhaisimmasta tulkinnasta esim. Ruohonen 2013, 435.

- 12 Tilanne esim. Lundin hiippakunnan keskiaikaisissa kirkoissa, ks. Karlsson 2015, 34–67.
 13 Hiekkänen 2003, 87–88.
- 14 Ks. esim. Cleve 1956; Kroesen & Schmidh 2009; Karlsson 2015, 61–67.
 15 Esim. Hiekkänen 2003, 176–177.
- 16 Ratilainen 2016, 64–65; Ratilainen 2018, 95–96. Tiilirakenne on tulkittu aiemmin myös
 tiililattian ja haudan jäännökseksi.
 17 Drake 2007, 115.
 18 Ratilainen 2018, tiedonanto.
- 19 Esinetyypistä esim. Vuorela 1975, 177–179.
- 20 Kaikki tässä artikkelissa esitetyt radiohiilianalyysit (AMS) on teetetty Poznanin (Poz) tai
 Uppsalan yliopiston (Ua) radiohiililaboratorioissa. Tulokset on tässä esitetty kalibroitu-
 na 2 sigman (eli 95,4 %) todennäköisyydellä.
- 21 Kaikki tässä artikkelissa esitetyt radiohiilianalyysien tulokset on kalibroitu käyttämällä
 OxCal v4.3. -ohjelmaa (Bronk Ramsey 2017).
- 22 Karstasta olleen ajoitettavan materiaalin vähäisestä määrästä johtuen kyseessä on Upp-
 salan yliopiston radiohiililaboratorion antama arvio (estimated value).
- 23 Maanäytteistä on tehty makrofossiilianalyysit, joiden tulokset eivät tätä kirjoittaessa vie-
 lä ole tutkimuksen käytettävissä.
- 24 Sekä taustasäteilymittauksen että varsinaisen OSL-ajoituksen teki FT Kari Eskola Hel-
 singin yliopiston ajoituslaboratoriosta.
- 25 Suomesta on tähän mennessä löytynyt kolme mahdollista matka-alttarin kappaletta.
 Yksi porfyyristä valmistettu fragmentti on löytynyt Raision Ihalan kylästä, profaanis-
 ta yhteydestä, mutta 1100- ja 1200-luvulle ajoittuvan ruumiskalmiston läheltä (esim.
 Vuorinen 2009, 212–212). Muut kaksi ovat kalkkikiveä ja ne ovat löytyneet Lemun ja
 Hämeenkyrön keskiaikaisten kirkkojen yhteydestä (Riskä 1961, 100; Hiekkänen 2007,
 303; Taavitsainen 2019).
- 26 Puista ristiä on sen maahan kaivamisen lisäksi ainakin teoriassa voitu tukea myös muil-
 la tavoin, esimerkiksi runkoon asetetuilla kulmatuilla. Tämänkaltaisten rakenteellisten
 yksityiskohtien erottuminen maassa on vuosisatojen jälkeen kuitenkin epätodennäköis-
 tä, eikä kaivaustilanteessa sellaisista havaittu jälkiä.
- 27 Esim. Mielikäinen *et al.* 1996, 313.
- 28 Hiilinäytteitä ovat tarkastelleet sekä dosentti Terttu Lempiäinen (tiedonanto 10.2.2019)
 että Mia Lempiäinen, joka myös analysoi näytteet tarkemmin (Lempiäinen 2019).
- 29 Hiekkänen 2003, 104.
 30 Hiekkänen 2003, 100–103.
 31 Esim. Masonen 1989.
- 32 Esim. Tallgren 1931, 117–118; Kivikoski 1971, 53–55, 83. Kyseessä on Kaarinan (nyk.
 Turun) Kuralan Ristimäki, jota ei tule sekoittaa myöhemmin löytyneeseen Kaarinan
 Ravattulan Ristimäkeen.
- 33 Kronqvist 1938, 54–63; Kivikoski 1952. Graniittilohkareta ei voi perinteisin menetel-
 min muokata esimerkiksi ristin muotoon, eikä siihen myöskään saa hakattua pieniä yk-
 sityiskohtia (Laaksonen 1992).
- 34 Knapas 1970, 79–81.
 35 Esim. Knapas 1970: 80; Laaksonen 1992. Ahvenanmaalla Sundin kirkossa oleva kalkki-
 kivinen Unni/Wenni -tekstillä varustettu risti ajoittuu 900-luvun sijaan vasta 1300- tai

- 1400-luvulle tai jopa uudelle ajalle (Hiekkänen 2007, 419; vrt. Cleve 1972, 127).
- 36 Valk 1988, 13–14; Valk 2001, 27–28.
- 37 Valk 2001, 26–28; Heiki Valk, sähköposti 6.5.2018.
- 38 Valk 2001, 26–28.
- 39 Killinen 1878, 74. Cleve 1952, 166–167, Luoto 1988, 124–129. Kaivausten jälkeen 1950-luvulla paikalle pystytettiin jälleen puuristi.
- 40 Esim. Reinhardt 1999, 12; ks. myös Valk 2001, 27; Williams *et al.* 2015, 5–6.
- 41 King 1994, 196; ks. myös O’Leary 2015, 132–133.
- 42 Nordeide 2009: 166–168.
- 43 Brockpähler 1963: 110; Reinhardt 1999: 58–202.
- 44 Birkeli 1973; vrt. esim. Nordreide 2009, 168–173.
- 45 Sacros Concilium Tridentinum XXI, VII; Brockpähler 1963, 144.
- 46 Killinen 1878, 98–99; Oja 1966, 147–154. Viimeinen risti poistettiin lahonneena vuonna 1923 ja korvattiin vuonna 1963 seinään kiinnitetyllä muistolaatalla. Paikalla ei ole tehty arkeologisia tutkimuksia.
- 47 Esim. Tallgren 1931, 103.
- 48 Björck 1887, 24–25. Paikka tunnetaan nykyisin nimellä Korsnainen.
- 49 Aspelin 1902, 26.
- 50 Esim. Birkeli 1973; Nordreide 2009; Ruohonen 2012.
- 51 Valk 1995, 503; Valk 2001: 27.
- 52 Reinhardt 1999, 8–12.
- 53 Esim. Nordreide 2009, 174; Nordreide 2011, 133, 139; Crouwers 2015, 170–171.
- 54 Gräslund 1987:258; Gräslund 1991:43; Gräslund 1996:32f.
- 55 Tienvarsiristeistä ks. esim. Timmermann 2012. Rothovius 1990 [1641], 13.
- 56 Raportin käännöksen mukaan uhrieläimen ”veret valeltiin ristin juurelle” (Wieselgren 1894).
- 57 Rothovius 1990 [1641], 13.
- 58 Visitaatio Kuopio 6.3.1670; Siikala 2008, 145.
- 59 Ignatius 1865, 167–168.
- 60 Juva 1955, 58.
- 61 Aspelin 1892, 10–11, Luukko 1971, 29–38; Linnoituksesta ks. Lovén 1996, 155.
- 62 Esim. Juva 1955, 55–62.
- 63 AHF 133.
- 64 Esim. Siikala 2013, 145.

Lähteet ja kirjallisuus

Arkistolähteet ja kokoelmat

Maanmittauslaitos

Maanmittauslaitoksen avoin kartta-aineisto. Maanmittauslaitoksen avoimien aineistojen lisenssi. <https://www.maanmittauslaitos.fi/avoindata-lisenssi-cc40>

Kansallisarkisto

Kuopion maa- ja kaupunkiseurakunnan arkisto.

Piispan- ja rovastintarkastusten pöytäkirjat 1670-1804 (II Cd: 1).

Arkeologian oppiaine, Turun yliopisto (TYA)

Lempiäinen, Mia 2019. Puulajianalyysi Ravattula Ristimäki.

Ravattulan Ristimäki -hankkeen muistiinpanot, käsikirjoitukset ja raportit.

Painetut lähteet

AHF – Acta Historica Fennica. Suomenkielisiä historiallisia asiakirjoja Ruotsin vallan ajalta (vuosilta 1548-1809). Julkaissut Kustavi Grotenfelt. Helsinki 1912. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 130.

FMU – Finlands Medeltidsurkunder. Samlade och i tryck utgifna af Finlands Statsarkiv genom Reinh. Hausen. Band I. Helsingfors.

REA – Registrum Ecclesiae Aboensis eller Åbo Domkyrkas Svartbok. The Black Book of Åbo Cathedral. Facsimile version (1996) of the 1890 edition with a new introduction and translations of the original preface and the register of documents with brief introductions. Helsinki.

Sacros Concilium Tridentinum 1649: additis declarationibus cardinalium / ex vltima recognitione Ioannis Gallemart ; et citationibus Ioan Sotealli... Editio reformata. Lugduni.

Tutkimuskirjallisuus

Aspelin H. E. 1892. *Wasa stads historia. Nikolaistad.*

Aspelin, J. R. 1902. Ristillä pyhitettyjä paikkoja. *Suomen Museo* 1902, 26–28.

Birkeli, Fridtjov 1973. *Norske steinkors i tidlig middelalder. Et bidrag til belysning av overgangen fra norrøn religion til kristendom.* Oslo.

Björck, A. 1887. Muinaismuistoja Piikkiön kihlakunnassa, s. 1–66. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja VIII.*

Brockpähler, Wilhelm 1963. *Steinkreuze in Westfalen.* Münster.

Bronk Ramsey, C. 2017. OxCal 4.3.2 [<https://c14.arch.ox.ac.uk/oxcal.html>]

Cleve, Nils 1952. En kyrkogård från korstågstiden. *Corolla Archaeologica in Honorem C. A. Nordman*, s. 159–167. Helsinki, Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Cleve, Nils 1956. Altare. *Kulturhistoriskt lexicon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid.* Band I, s. 111–112 Helsingfors.

Cleve, Nils 1972. Steinkors. *Kulturhistoriskt lexicon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid.* Band XVII, s. 127–128. Malmö.

- Crouwers, Iris 2015. The Biographies and Audiences of Late Viking-Age and Medieval Stone Crosses and Cross-Decorated Stones in Western Norway. Williams, H., Kirton, J. & Gondek, M. (eds.) *Stone Monuments. Materiality, Biography, Landscape*, s. 149–181. Woodbridge.
- Drake, Knut 2007. Gotische Backsteinbaukunst in Finnland. *Backstein Baukunst: Zur Denkmalkultur des Ostseeraums*, s. 106–115. Deutsche Stiftung Denkmalschutz. Bonn.
- Gräslund, Anne-Sofie 1987. Runstenar, bygd och gravar. *Tor*, Vol. 21, s. 241–262.
- Gräslund, Anne-Sofie 1991. Var begravdes bygdens första kristna? *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*. Studier till Det medeltida Sverige 5, s. 37–48. Stockholm.
- Gräslund, Anne-Sofie. 1996. Arkeologin och kristnandet. *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv. Projektet Sveriges kristnande*. Publikationer 5, s. 19–44. Uppsala.
- Haggren, Georg 2018. Ikkunalausi ja lyijypuitteet. Harjula, J., Hukantaival, S., Immonen, V., Ratilainen, T. & Salonen, K. (toim.) *Koroinen. Suomen ensimmäinen kirkollinen keskus*. Turun Historiallinen Arkisto 71, s. 179–182.
- Heikkilä, Markku & Heininen, Simo 2016. *A History of the Finnish Church*. Helsinki.
- Hiekkanen, Markus 2003. *Suomen kivikirkot keskiajalla*. Helsinki.
- Hiekkanen, Markus 2007. *Suomen keskiajan kivikirkot*. Helsinki.
- Hiekkanen, Markus 2010. Burial Practices in Finland from Bronze Age to the Early Middle Ages. Nilsson, Bertil (ed.) *Från hedniskt till kristet. Förändringar i begravningsbruk och gravskick i Skandinavien c:a 800–1200*, s. 271–379. Stockholm.
- Ignatius, K. E. F. 1865. *Finlands historia under Karl X Gustafs regering*. Helsingfors.
- Juva, Mikko 1955. Varsinais-Suomen seurakuntaelämä puhdasoppisuuden hallitsemina vuosisatoina (1600–1808). *Varsinais-Suomen historia* VII:3–4. Turku.
- Karlsson, Mattias 2015. *Konstruktionen av det heliga. Altarna i det medeltida Lunds stift*. Skånsk senmedeltid och renässans 23.
- Killinen, Kustaa 1878. Kiinteitä muinaisjännöksiä Maskun kihlakunnassa. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja* III, s. 47–107. Helsinki.
- King, Heather. A. 1997. Burials and High Crosses at Clonmacnoise (Ireland). *Death and Burial in Medieval Europe. Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference* vol. 2, s. 127–131. Zellik.
- Kivikoski, Ella 1952. Untamalan 'Kalevanpojan viikatteentikku'. *Kotiseutu* 1952, s. 161–164.
- Kivikoski, Ella 1971. Turun seudun esihistoria. Kivikoski, E. & Gardberg, C. J. *Turun kaupungin historia kivikaudesta vuoteen 1366*, s. 7–145. Turku.
- Knapas, Marja Terttu 1970. Varhaiskeskiaikainen hautakivilöytö. *Suomen Museo* 1970, s. 79–81.
- Kroesen, Justin & Schmidt, Victor M. 2009. Introduction. *The Altar and its Environment 1150–1400. Studies in the Visual Cultures of the Middle Ages* vol. 4, s. 1–10. Brepols.
- Kronqvist, Iikka 1938. Varhaisen keskiajan hautamerkeistä. *Suomen Museo* 1938, s. 54–63.
- Laaksonen, H. 1992. Turun seudun 1200-luvun hautakiviä. *Suomen varhaishistoria. Tornion kongressi 14.–16.6.1991*, s. 231–240. Rovaniemi.
- Lehtonen, Kaisa 2000. Iron Age Settlement in the River Aurajoki Valley: Its Pattern and Relation to the Settlement of Historic Times. Nissinaho, Aino (ed.) *Sites and Settlements*, s. 45–83. Turku.
- Lehtonen, Kaisa 2009. Aurajokilaakson maahan kätkeyty menneisyys. Arkeologinen tutkimushanke vuosina 1998–2002. Korkeakoski-Väisänen, K., Pukkila, J. & Lehtonen, H. (toim.)

- Muinaisjäännös ja maisemakohde. Kaksitoista näkökulmaa arkeologisiin ja kasvitieteellisiin tutkimuksiin Liedon Vanhalinnassa ja sen ympäristössä*, s. 176–202. Turku.
- Lovén, Christian 1996. *Medeltida borgar och befästningar i det medeltida Sverige. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar*. Motala.
- Luoto, Jukka 1988. Esihistoria. *Liedon historia I. Aikojen alusta vuoteen 1809*, s. 59–192. Liedon kunta ja seurakunta. Turku.
- Luukko, Armas 1971. *Vaasan historia I*. Vaasa.
- Masonen, Jaakko 1989. *Hämeen Härkätie. Synty ja varhaisvaiheet*. Tiemuseon julkaisuja 4.
- Mielikäinen, Kari & Timonen, Mauri & Nöjd, Pekka 1996. Männyn ja kuusen kasvun vaihtelu Suomessa 1964–1993. *Folia Forestalia* 1996(4), s. 309–320.
- Nordreide, Sæbjørg Walaker 2009. Cross monuments in North-Western Europe. *ZAM Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, Jahrgang 37, s. 163–178.
- Nordreide, Sæbjørg Walaker 2011. Steinkors og korssteiner i nordvestre Europa. *Collegium Medievale* 2011, s. 127–148.
- Oja, Aulis 1966. *Maskun historia*. Maskun kunta ja seurakunta. Turku.
- O’Leary, Cliodhna 2015. Memory, Belief and Identity: Remembering the Dead on Iniscealtra, Co. Clare. Williams, H., Kirton, J. & Gondek, M. (eds.) *Stone Monuments. Materiality, Biography, Landscape*, s. 114–148. Woodbridge.
- Pirinen, Hanna 1996. *Luterilaisen kirkkointeriöön muotoutuminen Suomessa. Pitäjänkirkon sisustuksen muutokset reformaatiosta karoliinisen ajan loppuun (1527–1718)*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 103. Helsinki.
- Ratilainen, Tanja. 2016. At the Dawn of Masonry Architecture. Church Remains and Associated Brick Structures at Koroinen, Turku. *Estonian Journal of Archaeology* 20(1), s. 54–80.
- Ratilainen Tanja. 2018. Rakennukset ja rakenteet. Harjula, J., Hukantaival, S., Immonen, V., Ratilainen, T. & Salonen, K. (toim.) *Koroinen. Suomen ensimmäinen kirkollinen keskus*. Turun Historiallinen Arkisto 71, s. 85–126.
- Reinhardt, Jürgen 1999. *Steinkreuze und Kreuzsteine der Rhön*. Petersberg.
- Riska, Tove 1961. *Mynämäen rovastikunta. Turun Arkkihiippakunta, II osa*. Suomen kirkot. Helsinki.
- Rothovius, Isaacus 1990 [1641]. *En Christeligh TacksäjelsePredikan til Gudh wår Herra Hållen i Åbo Domkyrckio then 15. Julij Anno MDCXL*. Näköispainos – Faksimilupplaga. Helsinki.
- Ruohonen, Juha 2012. Risti mäellä – Ristimäellä? *Arkeologia nyt* (1)2012, s. 13–17.
- Ruohonen, Juha 2015. Lähetyskauden muistoja: Ravattulan Ristimäen kalmisto, kirkko ja kirkkomaa. *Muinaisuutemme jäljet. Suomen esi- ja varhaishistoria kivikaudelta keskiajalle*, s. 395–397. Helsinki, Gaudeamus.
- Ruohonen, Juha 2016. Built of Wood and Turned to Soil: Perspectives of Research History and New Observations Concerning Finland’s Oldest Churches with Reference to Ristimäki in Ravattula. *New Sites, New Methods. Proceedings of the Finnish-Russian Archaeological Symposium, Helsinki, 19–21 November, 2014*, s. 229–245. Helsinki.
- Ruohonen, Juha 2017. Ristimäki in Ravattula: On the Remains of the Oldest Known Church in Finland. Harjula, J., Hukantaival, S., Immonen, V., Randra, A. & Ratilainen, T. (eds.). *New Visits to Old Churches. Sacred Monuments and Practices in the Baltic Sea Region*, s. 46–60. Newcastle.
- Ruohonen, Juha 2018. Viimeisistä polttohautauksista ensimmäisiin kirkkoihin: Aura- ja Vähäjokilaaksojen kristillistyminen hautausapojen ja kalmistojen perusteella. *Koroinen – Suomen ensimmäinen kirkollinen keskus*. Turun Historiallinen Arkisto 71, s. 51–65.

- Siikala, Anna-Liisa 2008. Myytit, riitit ja tietäjän toimet. Riitta Räsänen (toim.). *Savo ja sen kansa*. Helsinki.
- Siikala, Anna-Leena 2013. *Itämerensuomalaisten mytologia*, s. 110–220. Porvoo.
- Taavitsainen, Jussi-Pekka 2019. Täydennyksiä tietämykseemme keskiaikaisista matka-alttareista. Sanna Lipkin, Titta Kallio-Seppä, Annemari Tranberg & Tiina Väre (toim.). *Toinen jalka haudassa. Juhlakirja Juhani Kostetille*, s. 193–199.
- Tallgren, A. M. 1931. *Varsinais-Suomen historia I. Esihistoria*. Turku.
- Timmermann, Achim 2012. Highways to Heaven (and Hell): Wayside Crosses and the Making of Late Medieval Landscape. *Third Lovis Corinth Colloquium Proceedings: The Authority of the Word, Reflecting on Image and Text in Northern Europe, 1400–1800*, s. 385–442 Leiden.
- Valk, Heiki 1988. *Aruanne arheoloogilistest kaevamistest Makita Kabelimäel 1986. ja 1987*. Unpublished excavation report. Tartu.
- Valk, Heiki 1995. The 13–17th Century Village Cemeteries of South Estonia in Folk-tradition and Beliefs. *Folk Believe Today*, s. 501–509. Tartu.
- Valk, Heiki. 2001. *Rural cemeteries of Southern Estonia 1225–1800 AD*. 2nd edition. Visby.
- Williams, Howard, Kirton, Joanne & Gondek, Meggen 2015. Introduction: Stones in Substance, Space and Time, s. 1–34. *Early Medieval Stone Monuments. Materiality, Biography, Landscape*. Woodbridge.
- Wieselgren, H. 1894. *En resa i Finland 1616*. *Borgåbladet* 7.2.1894.
- Vuorela, Toivo 1975. *Suomalainen kansankulttuuri*. Porvoo.
- Vuorinen, Juha-Matti 2009. *Rakennukset ja rakentajat Raision Ihalassa rautakauden lopulla ja varhaisella keskiajalla*. Turun yliopiston julkaisuja - Annales Universitatis Turkuensis, sarja C, osa 281. Scripta Lingua Fennica Edita.

LIIAN MONTA MESTARIA

Diedrich Möllerumin tuotannon ongelma

Suomessa toimi 1600-luvulla puolisentoista tusinaa muotokuvamaalaria, joista valtaosan tuotantoa ei tunneta tai säilyneitä teoksia on vain muutamia. Yhteensä säilyneitä töitä on karkeasti laskien 26 kappaletta, pois lukien tässä käsiteltävä Diedrich Möllerum. Arvio perustuu taidehistorioitsija K. K. Meinanderin (1872–1933) teoksessaan *Porträtt i Finland före 1840-talet* ja valtionarkeologi J. R. Aspelinin (1842–1915) artikkelissaan *Det kyrkliga konstmåleriets utöfvare i vårt land* esittämiin tietoihin.¹ Siksi olisi yllättävää, että yhden taiteilijan, Diedrich Möllerumin, tuotantoa olisi säilynyt jopa 18 teosta. Tähän lukumäärään päästään huomioimalla eri kirjoittajien hänelle attribuoimat teokset. Kuitenkin vain yksi maalaus on ilmeisesti ollut hänen signeeraamansa.

Diedrich Möllerumin tuotantoa koskevan ”ongelman” ydin on yhtäältä siitä, että maalaus, jossa tietojen mukaan oli hänen nimensä, on tuhoutunut eikä siksi enää tutkittavissa. Toisaalta on olemassa alttarilaite, jonka kahdessa maalauksessa olevista signeerauksesta toinen on sama kuin Möllerumin käyttämäkseen oletettu monogrammi, toisessa taas on taiteilijan nimi – *Dionysius Monckhoven* (tai *Monckhausen*²). Möllerumin tuotantoon on luettu teoksia, joiden keskinäinen tyylillinen suhde ei kestä kriittistä tarkastelua, sillä attribuutioita ei näytetä kyseenalaistetun.³ Kuitenkin juuri Möllerumista on – todennäköisesti hänen nimiinsä luettujen teosten kohtalaisen suuren lukumäärän takia ja epätäydellisenäkin asiakirjoista hahmottuvista elämänvaiheistaan huolimatta – tullut yksi tunnetuimmista Suomessa 1600-luvulla toimineista taiteilijoista.

Diedrich Möllerumia koskevan tutkimuksen alkuvaiheeseen liittyvät oleellisesti Emil Nervander (1840–1914), Eliel Aspelin (myöhemmin Aspelin-Haapkylä) (1847–1917) ja K. K. Meinander, jotka olivat keskeisiä henkilöitä myös koko suomalaisen taidehistoriankirjoituksen muotoutumisprosessissa 1800-luvun lopussa ja 1900-luvun alussa. Emil Nervander oli

esimerkiksi ensimmäinen, joka tarkasteli Suomen kirkoissa olevia keskiaikaisia veistoksia kulttuurihistoriallisesti arvokkaina teoksina,⁴ minkä lisäksi hänen läheinen ja kiinteä toimintansa Muinaistieteellisen Toimikunnan kanssa mm. Suomen keskiaikaisia kirkkoja koskevissa antikvaarisissa kysymyksissä samoin kuin Suomen Muinaismuistoyhdistyksen puitteissa antoi hänelle keskeisen aseman myös kirkkoja koskevan taidehistoriallisen tutkimuksen alueella.⁵ Nervanderin tavoin Eliel Aspelin ja K. K. Meinander olivat uransa alkupuolella suuntautuneet keskiaikaisiin veistoksiin: Eliel Aspelin väitteli keskiaikaisista alttarikaapeista 1878, Meinander veistoksista 1908.

1800-luvun jälkipuoliskolla Suomen taidehistorian tutkimus ei ollut maassamme vielä varsinaisesti alkanut. Tämän lisäksi maamme taidehistoriaa pidettiin yleisesti köyhänä, jota vaikutelmaa korosti vertailu erityisesti Keski- ja Etelä-Eurooppaan ja niiden rikkaaseen ja pitkään taiteelliseen kulttuuriin.⁶ Kuvataidetta tärkeämpi suomalaisuuden merkityksen korostamisessa oli kirjallisuus; tätä seuraten myös taidetta koskevaa tutkimusta tuli tehdä ja kääntää suomeksi.⁷ Eliel Aspelin julkaisi mm. *Suomen Museo-* ja *Finskt Museum* -aikakausjulkaisuissa lyhyitä tiedonantoja löytämistään uusista, 1600- ja 1700-lukujen taiteilijoita koskevista tiedoista, niin taideteoksista kuin arkistotiedoista. Yleisesti ottaen hän keskittyi laajoissa, esimerkiksi suomalaissyntyisestä muotokuvamaalari Elias Brenneristä (1647–1717) kirjoittamissaan taiteilijaelämäkertoissa perinteiseen kulttuurihistorialliseen ja yleissivistävään kerrontaan.⁸ Brenner oli ollut varhaisin yksittäinen suomalaistaiteilija, jota Aspelin oli käsitellyt teoksessaan *Suomalaisen taiteen historia pääpiirteissään* (1891), ja hän nosti taiteilijan esille tämän suomalaisen syntyperän takia.⁹ Todettakoon, että samassa teoksessa hän mainitsee myös Diedrich Möllerumin.

Luennoidessaan taidehistoriasta helsinkiläiselle yleisölle 1884, Eliel Aspelinin teksteihin sisältyi ajatus siitä, että itse taideteosta saattoi ymmärtää, keskeistä oli mm. taiteilijan ja teoksen aikalaiskontekstin ymmärtäminen.¹⁰ Kaksi tärkeää teemaa Aspelinin tutkimuksissa yleisesti ottaen olivat taideteoksen aiheen nostaminen teoksen teknistä toteutusta tärkeämmäksi ja muotokuvat.¹¹ Eliel Aspelinille taiteilijan toiminta ja luomisprosessi olivat tärkeitä.¹² Hänen taiteilijaelämäkertojaan ja niiden aiheiden valintaa innoittivat ajatukset kotimaisen taiteen tutkimuksen ja tuntemuksen lisäämisestä, työskentelystä kansallisen taiteen puolesta, suomalaisesta taiteesta kirjoittamisesta:¹³ elämäkertojen kautta taitelijat löysivät asemansa Suomen taidehistoriassa.¹⁴ Tältä kannalta myös Suomessa luotu, vaikka tänne muualta muuttaneenkin taiteilijan tuotanto sopi aikakauden näkökulman mukaan kansallisen taidehistorian käyttöön.

Myös Emil Nervanderilla oli keskeinen rooli kotimaisen taidehistorian synnyssä.¹⁵ Emil Nervander oli ystäväystynyt Eliel Aspelinin veljen J. R. Aspelinin kanssa 1860-luvulla, ja molemmilla oli ratkaiseva vaikutus Suomen Muinaismuistoyhdistyksen taidehistoriallisten retkikuntien syntyyn 1870-luvun alussa.¹⁶ Nervander oli monipuolinen tutkija, joka lähestyi tutkimiaan kohteita käytännöllisesti ja esimerkiksi taideteosten ja esineiden funktion tai tekotavan, ei muodon tai rakenteen analyysin kautta.¹⁷ Hänelle tärkeää oli auttaa nykykatsoja ymmärtämään esine tai taideteos sen syntyajan kontekstissa, ja kaikki menneisyydestä kertovat seikat olivat siksi mielenkiintoisia.¹⁸ Tutkimus oli ensimmäisenä kohdistunut keskiaikaisiin veistoksiin, mutta hänen mielestään tärkeää oli nostaa myös myöhempien vuosisatojen (kirkollinen) taide tutkimuksen kohteeksi.¹⁹

Nervander oli muun kirjailijantyönsä ohella myös aktiivinen museomies, hän työskenteli Muinaistieteellisen Toimikunnan palveluksessa ja oli yksi Suomen Muinaismuistoyhdistyksen perustajista. Hänen laajaan kirjalliseen tuotantoonsa sisältyy mm. kirkkotaidetta käsitteleviä artikkeleja. Uudestakaarlepyystä Tornioon pitkin Pohjanlahden rannikkoa kulkeneen Suomen Muinaismuistoyhdistyksen VI taidehistoriallisen retkikunnan aikana 1896 ei ennen matkaa ollut tarkkaa käsitystä siitä, mitä taidehistorialliselta kannalta matkalla löydettäisiin, mistä syystä sen aikana tehtiin ”löytöjä” kuten Lars Gallenius.²⁰

K. K. Meinander julkaisi 1931 julkaistun monumentaalisen teoksen suomalaisesta muotokuvataiteesta 1500-luvulta 1840-luvulle. Teos perustui Suomen Muinaismuistoyhdistyksen 1800-luvun lopussa järjestämien muotokuvakyselyiden kautta saatuihin tietoihin ja on sisältämänsä runsaan aineiston ansiosta edelleen arvokas lähde. Meinanderin asemaa taidehistorioitsijana kuvaa se, että esimerkiksi hänen tutkimuksensa keskiaikaisista veistoksista toimivat pitkään pohjana myöhemmälle tutkimukselle.²¹

Kuva 1. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen VI taidehistoriallisen retkikunnan aikana 1896 Raahen kirkossa valokuvattu Martinus Peitziuksen epitafi. Maalaus tuhoutui kirkon tulipalossa 1908. MV, Kuvakokoelmat (neg. 450).

Siinä, missä 1800-luvun taidehistoriankirjoitusta ainakin paikoin leimasi kansallisen historian nostaminen taiteen ja taiteilijoiden kautta, 1900-luvun loppupuolella ja 2000-luvun alussa keskeiseksi ovat nousseet yhden taiteilijan tuotantoa analyttisesti purkavat tutkimukset. Massiivisimpia lienee Rembrandtin tuotantoon vuosina 1968–2011 perehtynyt, Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoekin johdolla toteutettu *Rembrandt Research Project*,²² jonka puitteissa Rembrandtin nimiin perinteisesti luettua tuotantoa on tutkittu monialaisesti ja kriittisesti, attribuutioiden muuttumistakaan kaihtamatta. Myös taidehistorian pitkään käyttämiä, anonyymejä taiteilijanimikkeitä on tarkasteltu kriittisesti uudelleen Suomen taidehistoriassa esimerkiksi nk. Liedon mestarin nimikkeen alle kootun keskiaikaisen veistosryhmän oletetun taiteilijan identiteetin konstruoimista ja tämän taustoja on tutkinut Katri Vuola.²³ ”Liedon mestarin” ”löytäminen” sijoittuu samoihin aikoihin kuin Diedrich Mölleruminkin löytäminen, ts. 1800-luvun loppuun, jolloin suomalaiselle taidehistorian tutkimukselle oli leimallista pyrkimys tunnistaa se, mikä oli kansallisesti tunnusomaista taideteoksissa ja taiteilijoissa, vaikka yhtenäistä ”kansallista” näkökulmaa ei ollutkaan.²⁴ Tärkeänä pidettiin löytää teoksista se, mikä – vaikka olisikin ulkomaalaisten vaikutteiden mukaan tehtyä tai muualla syntyneen taiteilijan valmistamaa – kuvastaisi Suomessa syntynyttä ja kehittynyttä käden taitoa ja taiteellista näkemystä.²⁵ Kuten Katri Vuola on osoittanut, ”Liedon mestarin” taiteilijanimen luominen ja tämän oletetun mestarin nimiin kootut veistokset perustuivat tarpeeseen ja haluun nähdä kotimaassa syntynyt taide yhtä merkityksellisenä kuin muualta Euroopasta, tässä tapauksessa Saksasta, tuodut veistokset.²⁶

Emil Nervander tunsi saksalaisen estetiikan filosofiaa ja myös muutoin saksalaista kirjallisuutta, mutta luki laajemmin myös romantikkoja.²⁷ Saksalaiseen ja mm. italialaiseen ja ranskalaiseen taiteeseen hän tutustui oma-kohtaisesti matkallaan Euroopassa 1864–1865.²⁸ Eliel Aspelin matkusti mm. Saksassa 1876–1877 ja uudelleen 1910.²⁹ J. V. Snellmanin ja Fredrik Cygnaeuksen käsitykset olivat vaikutusvaltaisia Nervanderin opiskeluaikana, ja hänen matkapäiväkirjoissaan on havaittavissa saksalaisten filosofien näkemysten vaikutusta.³⁰ Onko Möllerumin oletettu saksalainen syntyperä tehnyt hänestä helposti lähestyttävän suomalaisen taiteen edustajana, suomalaisen kontekstin kautta?

1800-luvun lopusta lähtien tutkimus on nostanut esiin kirkkomaalareita ja koristemaalareita koskevia tietoja, mutta hajanaisuudestaan huolimatta Möllerumia koskevia asiakirjatietoja oli tuolloin käytettävissä kenties enemmän kuin muihin taiteilijoihin liittyviä tietoja, mistä syystä hänet on haluttu yhdistää useisiin säilyneisiin teoksiin. Hänet on myös otettu mukaan Kan-

Kuva 2 (ylhällä). Sisäkuva Raahen kirkosta 1880-luvulla, valok. Hj. Sjöman. Peitziuksen epitafi erottuu alttariseinällä ikkunan vasemmalla puolella. Alttariseinän ikkunan yläpuolella erottuu heikosti ehtoollisaihein maalaus, jota Emil Nervander 1899 varovasti arveli myös Diedrich Möllerumin maalaukseksi. MV, Kuvakokoelmat.

Kuva 3 (alhaalla). Sisäkuva Raahen kirkosta, valok. Carl Frankenhaeuser 1907. Peitziuksen epitafi on saarnatuolin takana, uusitun lämmityskamiinan viereisellä seinällä. MV, Kuvakokoelmat.

sallisbiografiaan (1997), jossa toki on mukana myös muita 1600-luvulla maassamme toimineita taiteilijoita kuten Turussa 1600-luvun alkupuolella toiminut muotokuva-maalari Jochim Neiman ja Pohjanmaalla useissa kirkoissa toiminut Christian Willbrandt.³¹ Möllerum on säilyttänyt asemansa erityisesti muotokuvamaalarina, vaikka esimerkiksi Jochim Neiman on häntä taiteellisesti korkeatasoisempi.

Oheinen kirjoitus ei pysty tarjoamaan vastausta esittämäänsä ongelmaan, mutta pyrkii osoittamaan kysymyksen tärkeyden. Yleisesti ottaen on tietenkin todettava, että tässä esitetty, yksinomaan tyylillisiin seikkoihin nojaava tarkastelu on altis virheille, ja että mahdollisuuksien rajoissa aukottoman tulkinnan Möllerumin tuotannosta mahdollistaisi taidehistoriallisen tutkimuksen rinnalla toteutettu monipuolinen materiaalitekkinen tutkimus.³²

Ainoa lähde – tuhoutunut epitafi

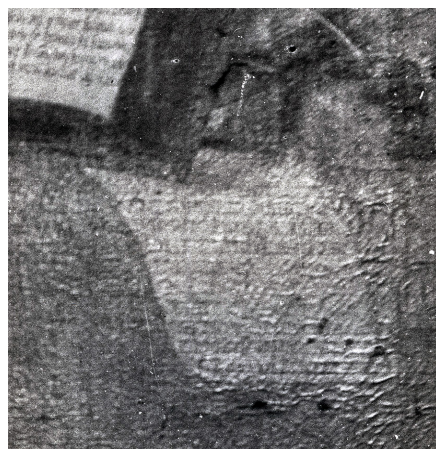
Ainoa Diedrich Möllerumin signeeraamana pidetty maalaus oli kirkkohera Martinus Peitziuksen (1610–1673) ja tämän perheen epitafi Raahen kirkossa.³³ (Kuva 1.) Tämä maalaus, jossa Peitziuksen perhe oli kuvattu Martti

Lutherin muotokuvan – voi jopa sanoa, että Lutherin, Martinus Peitziuksen kaiman, muotokuva oli teoksen pääaihe³⁴ – vierellä, tuhoutui Raahen kirkon tulipalossa 1908. Taulu näkyy kahdessa Raahen kirkon sisäkuvassa, joista toinen on 1880-luvulta, toinen on vuodelta 1907. (Kuvat 2 ja 3.) Varhaisemmassa kuvassa epitafi näkyy alttariseinällä ikkunan pohjoispuolella, korjaustöiden jälkeen se oli siirretty kirkon pohjoisseinälle saarnatuolin viereen. Epitafi mainitaan samalla paikalla jo vuoden 1836 kalustoluettelossa: *Å norra väggen en med Oljofärg målad Tafla, föreställande Doctor Lutheri portrait och Kyrkoherden Martin Peitzius med familj, målad af Didrich Möller 1691.*³⁵

Rauman kirkon maalauksessa oli vasemmalla Lucas Cranach vanhemman (1472–1553) puupiirokseen perustuva Lutherin kokovartalokuva, ylhäällä oikealla Martinus Peitziuksen perhe Kristuksen ristin juurella, taustalla Jerusalemin kaupunki. Peitziuksen perhekuvan alapuolella oli vihreällä liinalla peitetty pöytä, pöydällä kirjoja, tiimalasi, mustepullo ja kynä. Pöydän reunan yli roikkui avonainen paperikäärö. Lutherin pään takana oli tummanpunainen, kultahapsuin varustettu verho. Ruudullinen lattia oli kuvattu perspektiivissä.³⁶ Pöydän reunan yli roikkuvassa kääreessä oli taidehistorioitsija Emil Nervanderin tekemän muistiinpanon mukaan teksti: *Gudi till ähra och Brahe/ stads Kyrkiån till prydnad/ hafver thenna taflan/ låtit målas, wördig/ och wällärd Hr. Martinus/ H. Peitzius. med sin k./ Hustru Ehrborne Gudfruch/ och dygdesam[m]e Hustru Elsa/ Gästafz dotter Rothenia/ år 1691 af Diedrich Möllerum.*³⁷

Kuva 4. Yksityiskohta Peitziuksen epitafista: kirjoituskäärö, jossa tiettävästi oli taiteilijan signeeraus. MV, Kuvakokoelmat (neg. 453).

Kuva 5. Peitziuksen epitafissa kuvattuna ollut kirjoituskäärö, yksityiskohta maalauksesta toisen säilyneen negatiivin mukaan. MV, Kuvakokoelmat (neg. 450).

Itse epitafista on tiedossani kaksi valokuvaa, jotka on otettu Suomen Muinaismuistoyhdistyksen VI taidehistoriallisen retkikunnan vieraillessa Raahen kirkossa 1896. Toinen negatiivi on ilmeisesti homevaurioiden takia hävitetty 1933, joten kuva on olemassa vain alkuperäisenä paperivedoksena ja tästä 1990-luvulla otettuna repronegatiivina. Molemmissa näyttää olleen tärkeää saada kuvattua nimenomaan Lutherin hahmo, sillä oikean yläkulman kalvaarioryhmä ja Peitziuksen perhe erottuvat epäselvästi, samoin pöytä kirjoineen. Kummassakin kuvassa erottuu pöydällä oleva avoin kirja ja toisessa myös kirjan alapuolella oleva tekstikäärö, mutta negatiivin epäterävyyden ja maalipinnan kiillon takia ei ole mahdollista erottaa kääröön maalattua tekstiä eikä siis signeerauksen ulkoasua. (Kuvat 4 ja 5.) Kalvaarioryhmästä on olemassa Muinaismuistoyhdistyksen retkelle piirtäjänä osallistuneen arkkitehti Armas Lindgrenin (1874–1929) vuonna 1896 tekemä kalkeeraus. Luonnollisessa koossa tehty lyijykynäpiirros on arvokas siksi, että se on ainoa kiinnekohta Peitziuksen epitafiin.

Diedrich Möllerum Suomen taidehistoriassa

Vuonna 1887 laatimassaan Raahen kirkon inventaariossa kuvaa Raahen ja Salon pastoraatin kappalainen Haniel Östring (1845–1891) Peitziuksen epitafia seuraavasti: Å norra sidan eller väggen framför koret finns en oljetafla innehållande en större bild af Luther, och på sidan af samma tafla Prosten Martin Peitzius med familj af Didrich Mallerus (el. Möller) 1691. Det artistiska värdet [...] *kan jag ej bedöma*.³⁸

Ensimmäinen tutkija, joka hahmotteli Möllerumin asemaa Suomen taidehistoriassa, on Eliel Aspelin, kirjoituksissaan myös taidehistoriaa usein käsitellyt Helsingin yliopiston estetiikan professori. Vuonna 1891 ilmestyneessä teoksessaan *Suomen taiteen historia pääpiirteissään* Aspelin olettaa saksalaisiksi Turussa toimineita Anton Ulichia ja Diedrich Möllerius-ta, jonka sukunimestä Aspelin antaa vaihtoehtoiset muodot Mölleruum, Mählruum, Molrum. Aspelin mainitsee vuonna 1691 maalatun Martti Speitziuksen (sic) votiivitaulun, joka hänen mukaansa oli ”osittain hyvänlainen, vaikkei juuri tositaiteilijankaan käsialaa”.³⁹ Huomionarvoinen kysymys on, minkä perusteella Aspelin on muodostanut käsityksensä taulusta, sillä hänen kirjoituksistaan ei käy ilmi, että hän olisi nähnyt maalausta Raahen kirkossa. Eri nimimuodot esiintyvät aikalaislähteissä, mutta Aspelin ei mainitse tätä, eikä hänen teksteistään ei käy ilmi mitä niistä hän on mahdollisesti käynyt läpi.

Taiteilijan nimeksi Aspelin siis mainitsi Mölleriuksen – seikka, jonka hän korjasi 1895. Tuolloin julkaistun tiedonannon keskeisin sisältö ovat tiedot Möllerumin toiminnasta vuosina 1684–1689 Turun tuomiokirkossa ja linnassa sekä Raahen kirkossa olleesta epitafiga, jonka Aspelin oli jo aiemmin maininnut. Aspelin kertoi myös Kuninkaallisessa kirjastossa Tukholmassa olevasta, 22.1.1702 päivätystä asiakirjasta, jossa kirjansitojakisälli Petter Olsson todistaa Möllerumin asuneen luonaan Södermalmilla. Aspelin sanoo asiakirjaan viitaten Möllerumin olevan 60-vuotias, jonka perusteella hän saa tämän syntymävuodeksi 1642; asiakirjassa Möllerumin ikää ei mainita.⁴⁰ Ottaen huomioon, että asiakirja on kirjoitettu tammikuussa, lienee vuosi 1641 lähempänä oikeaa.

Kattavin ja perusteellisin Möllerumia käsittelevä artikkeli on J. R. Aspelinin 1899 julkaistu *Några konstnärsminnen*.⁴¹ J. R. Aspelin ilmoitti Möllerumin syntymävuodeksi epäilyksettä 1642, ilmeisesti Eliel Aspelinin antaman tiedon perusteella. Hän arveli Möllerumin olleen syntyperältään tanskalainen (nimen perusteella), vaikka totesikin tämän kirjoittaneen saksaa. Tästä osoituksena Aspelin julkaisi Möllerumin itsensä 1689 kirjoittaman kuitin Turun linnassa suoritetuista maalaustöistä.

Suomen Matkailijayhdistyksen vuosikirjassa 1899 Emil Nervander kuvaili eräitä Pohjanmaan kirkkoja ja niiden nähtävyyksiä otsikolla *Från Brahestad och Torneå*.⁴² Raahen kirkosta Nervander mainitsi luonnollisesti Peitziuksen epitafigin. Tämän ohella hän näki Möllerumin tyyliä myös eräässä huonosti nähtävissä olleessa *Ehtoollisaiheisessa* maalauksessa, jonka attribuutio Möllerumille oli vain ehdotus – *som får bekräftas eller förkastas*. Sama maalaus mainitaan Suomen Muinaismuistoyhdistyksen VI taidehistoriallisen retkikunnan kertomuksessa: *Altartafla, en mindre, mycket för högt placerad målning, att den skulle närmare kunna skärskådas. Ämnet är: Nattevardens instiftelse. [...] Öfverst i fonden mycket rika, gullfransade gredelina draperier, påminnande om Möllerums på den Peitzius'ka votivtaflan i denna kyrka. Så vidt jag kunde med kikare sluta, voro ansigterna utmärkta genom god karaktistik*.⁴³ Tämäkin maalaus tuhoutui kirkon tulipalossa 1908.

Tornion kirkossa Nervander kuvaili mm. kirkon kuoriholvin 1687 päivättyjä maalauksia. Raamatullisaiheisten kohtausten lomassa on kaksi maisemaa, joiden rakennukset toivat Nervanderin mieleen skoonelaisarkkitehtuurin, Tanskan tai Saksan – hienovarainen vihjaus Möllerumin oletettuun syntyperään. Nervander tuo esille ehdotuksensa maalausten tekijästä verratessaan holvimaalausten ruudullista lattiaa ja laskosverhoja Peitziuksen epitafigiin.⁴⁴ Saman maalarin kädenjälki näkyi Nervanderin silmään myös tuolloin kirkon sakaristossa olleessa *Ehtoollisaiheisessa* maalauksessa,⁴⁵ jota hän

Kuva 6. Ehtoollinen. Öljymaalauk, noin 1701. Tornion kirkko. Kuvattu Suomen Muinaismuistoyhdistyksen VI taidehistoriallisen retkikunnan aikana 1896. Maalauksen ovat kirkkoon lahjoittaneet pormestari Johan Core ja tämän vaimo Sara Åberg. Maalaus on samaa tyyppiä kuin kirkkomaalari Petter Bergströmin usein käyttämä sommitelma. MV, Kuvakokoelmat.

tuntui arvostavan: *figurerna på denna aktningsvärda duk utmärka sig genom lif- och uttrycksfulla ställningar*, olihan hahmojen taustalla jälleen nähtävissä Nervanderin mukaan Möllerumille tyypillinen vihreä draperia.⁴⁶ Taulu on lahjoitettu Tornion kirkkoon 1701, samana vuonna, jolloin Möllerum teki kirkossa saarnatuolin koristemaalaukset.⁴⁷ (Kuva 6.)

Suomen Muinaismuistoyhdistyksen VII taidehistoriallisen retkikunnan (1899) jälkeen Emil Nervander totesi, että Möllerumin *todella taiteellisen lahjan tuntemisen voidaan sanoa kehittyneen Muhoksen alttaritaulun kautta, jota, vaikka se ei olekaan nimimerkillä varustettu, voidaan pitää hänen maalaamanaan.*⁴⁸ Koska Nervander ei mainitse tarkoittamansa alttaritaulun aiheita, ei teoksen identifiointi ole yksiselitteistä: varsinaisen *Mooses ja vasikäärme* -aiheisen alttaritaulun on signeerannut Emanuel Granberg 1778.⁴⁹ Muhoksen kirkon inventointikertomuksessa vuodelta 1981 on Nervanderin maininta yhdistetty Kristusta ristillä esittävään signeeraamattomaan maalaukseen,⁵⁰ joka kuitenkin on taiteellisesti niin heikkotasoinen, ettei sen yhdistäminen mihinkään tässä käsitellyistä maalauksista ole tarpeellista.

J. R. Aspelin käsitteli suomalaisia kirkkomaalareita vuonna 1907 artikkelissa, johon sisältyi laaja luettelo taiteilijoista ja heidän koristelemistaan kirkkoista.⁵¹ Möllerumin kohdalla työskentelypaikkoina mainitaan Turku (linna ja tuomiokirkko), Raahe (Peitziuksen epitafi) ja Tornio (kirkko), jotka ovat jo Eliel Aspelinin artikkelissaan 1899 mainitsemia paikkoja, sekä Muhos, joka on ilmeisesti peräisin Nervanderilta.

Raahen kirkon uusituista lämmityslaitteista alkunsa saanut tulipalo tuhosi kirkon irtaimistoiheen ja taideteoksineen 1908. Kaikki arviot Peitziuksen epitafin taiteellisesta tasosta saattoivat tämän jälkeen perustua ainoastaan aiempien kirjoittajien arvioihin ja heikkotasoiisiin valokuviin. Tässä yhteydessä on vielä todettava, että Emil Nervander on ilmeisesti ainoa Möllerumista kirjoittanut tutkija, joka oli omin silmin nähnyt Peitziuksen epitafin.

K. K. Meinander mainitsi 1931 teoksessaan *Porträtt i Finland före 1840-talet* Möllerumin lyhyesti, mutta esitti samalla ensimmäisen tätä koskevan analyttisen arvion. Perustiedoissaan Meinander seuraa Eliel ja J. R. Aspelinia. Hän toteaa Möllerumin saaneen niukasti ammattitöitä ja täytyneen siksi sivutyönään tehdä myös välskärin töitä. Möllerum näyttää Meinanderin mielestä olleen ennen kaikkea koriste- ja kirkkomaalari,⁵² mikä lienee kaikua Emil Nervanderin mielipiteistä. Meinanderin mukaan Möllerum teki useita matkoja kauas Pohjanmaalle etsiäkseen töitä, maalaanzen vuonna 1691 Peitziuksen epitafin ja mahdollisesti samalla kertaa sekä Prytzin epitafin Pietarsaaren maaseurakunnan (Pedersöre) kirkosta että Tornion kirkon saarnatuolin 1701.

Meinander oli ensimmäinen, joka esitteli Mikael Brunlöfin⁵³ (k. 1720) ja Maria Wärdhin (k. 1732) muotokuvat Möllerumin maalaamina. (Kuvat 7 ja 8.) Hän piti mahdollisena, että nämä ”mielenkiintoiset”, Taivassalon kappala-

Kuva 7. Mikael Brunlöf (1656–1720), Taivassalon Kustavin kappalainen, myöhemmin Kalannin (Uusikirkko Tl.) kirkkoherra. Öljy-maalaus, 1686. Kansallismuseo, Helsinki (inv. KM 4549:1). MV, Kuvakokoelmat.

Kuva 8. Maria Hinrichsdotter Wärdh (s. 1660). Öljy-maalaus, 1686. Kansallismuseo, Helsinki (inv. KM 4549:2). MV, Kuvakokoelmat/M. Tirri.

Kuva 9 (ylhällä). Gabriel Peldan (1630–1699), Ilmajoen kirkkoherra. Öljymaalaus, 1690. Signeeraus DM fecit. Antellin kokoelmat, Kansallismuseo, Helsinki (inv. KM 64044:1). Tämä ja Margareta Raumannan muotokuva ovat siirtyneet Bergenheim-suvulle 1750, jolloin asessori Erik Johan Bergenheim solmi avioliiton Hedvig Sofia Hanneliuksen (k. 1792) kanssa. Viime mainitun vanhemmat olivat Ilmajoen kirkkoherra Salomon Hannelius ja Magdalena Peldan; Gabriel Peldan ja Margareta Raumanna olivat viime mainitun vanhemmat. Muotokuvat ovat olleet Päällilän hovissa Muolaassa. MV, Kuvakokoelmat.

Kuva 10 (alhaalla). Margareta Raumanna (s. 1643). Öljymaalaus, 1690. Signeeraus DM fecit. Antellin kokoelmat, Kansallismuseo, Helsinki (inv. KM 64044:2). MV, Kuvakokoelmat/H. Malmgren.

laista ja hänen vaimoan esittävät signeeraamattomat muotokuvat vuodelta 1686 olisivat Möllerumin siveltimestä lähtöisin, sillä mikäli muotokuvat on maalattu Suomessa, tulivat Meinanderin mielestä kyseeseen vain Jochim Kröger (toimi 1677, kuoli 1697) tai Möllerum. Meinander vertasi Brunlöfin ja Wärdhin muotokuvia Krögerin ainoaan tunnettuun maalukseen, rovasti Petrus Ingermarin (k. 1681)

epitafiin (1684) Tenholan kirkossa ja totesi Möllerumin olevan todennäköisempi ehdokas muotokuvien tekijäksi. Meinanderin mielestä muotokuvat olivat kuivasta ja kiireisestä toteutuksestaan huolimatta parhaita kulttuurikuvauksia, joita Suomesta oli tuolta ajalta säilynyt. Meinanderin arvio Möllerumin yksilöllisestä ja ilmeikkästä tyylistä pohjautunee Prytzin epitafiin, jota hän piti Möllerumin työnä, sillä hän julkaisi kuvat paitsi molemmista muotokuvista, myös Prytzin epitafista. Vaikka Meinander pitikin Möllerumia ensisijaisesti koristemaalarina ja mainittuja muotokuvia taiteellisesti vaatimattomina, arvosti hän niiden kulttuurihistoriallista arvoa.

Meinander palasi Möllerumin taiteilijakuvaan *Genos*-aikakausikirjassa 1932 julkaistussa tiedonannossaan.⁵⁴ Aluksi Meinander kuitenkin kertasi tärkeimmät Möllerumia koskevat henkilötiedot, jossa yhteydessä hän oletti tämän kuolleen vuonna 1702, tätä kuitenkin tarkemmin perustelematta. Meinander totesi Möllerum toimineen Pohjanmaalla sekä kirkkomaalarina että muotokuvamaalarina. Hänen artikkelissaan esittelemät muotokuvat esittävät Ilmajoen kirkkoherraa, pastori Gabriel Peldania (Peldanus) (1630–1699) ja tämän vaimoa Margareta Raumannaa (s. 1643, k. 1690 jälkeen). (Kuvat 9 ja 10.) Maalaukset on merkitty vuosiluvuilla 1690 sekä monogrammilla *D.M.f.*, minkä lisäksi niihin on merkitty mallien syntymävuodet ja ikä karoliinisen palmunlehväseppelleen sisälle. *Tässä meillä on lopultakin kiinnekohta Didrik Möllerumin taiteen arvioimiseen*, Meinander totesi. Muotokuvien taso teki Meinanderiin suuremman vaikutuksen kuin Brunlöf ja Wärdh: Peldanin ja Raumannan muotokuvissa Möllerum osoitti ”ei halveksittavaa karakterisointikykyä”, hänen kuvistaan ”haistoi ihmisen” sellaisena kuin tämä oli konterfeijarin eteen astunut – yksinkertaisena, vakavana, maanläheisenä (tai maalilaisena).⁵⁵ Peldanin ja Raumannan muotokuvien perusteella Meinander piti muitakin jo aiemmin käsittelemiään muotokuvia Möllerumin maalaamina, vaikka katsoi nyt löytyneiden töiden olevan niitä yksilöllisempinä. Vertailu Prytzin epitafin kanssa antoi hänen mielestään saman lopputuloksen, vaikka epitafi oli ”nopeammin maalattu”. Meinander käytti siis omia attribuutioitaan oman teoriansa ja uusien attribuutioiden perustelemiseen.

Uudemmassa tutkimuksessa Möllerumia on käsitelty ohimenevästi. *Svenskt konstnärlexikoniin* (1961) sisältyy lyhyt artikkeli Möllerumista,⁵⁶ jossa uutta tietoa on Möllerumin puolison nimi Anna Elisabet Förman sekä tieto – tosin virheellinen – Möllerumin kuolinvuodesta 1706 (vaimon kuolinvuosi).⁵⁷ Möllerumin sanotaan maalanneen pappien muotokuvia sekä epitafeja, mutta toimineen pääasiallisesti koriste- ja kirkkomaalarina mm. Pohjanmaalla. Oleskelu Tukholmassa 1702 mainitaan. Kirjallisuusviitteenä on ainoastaan Meinanderin *Porträtt i Finland*. Boo von Malmborg kertoo 1978 ilmestyneessä teoksessaan *Svensk porträttkonst genom fem århundraden*⁵⁸ asiat, jotka olivat mukana jo Eliel Aspelinin artikkelissa 1899. Tämä lienee ollut von Malmborgin ensisijainen lähde, vaikkei sitä mainitakaan hänen kirjallisuusluettelossaan. Möllerumin elämäkertatiedot kerrataan nyt jo vakiintuneessa muodossaan.

Bengt von Bonsdorff toteaa Suomen taiteen yleisesityksessä *Ars* (1988) Möllerumin olleen Jochim Neimanin jälkeen merkittävin muotokuvamaalari Suomessa 1600-luvulla.⁵⁹ Elämäkertatietojen osalta hän seuraa aikaisempia kirjoittajia ja toteaa Möllerumin toimineen kirkollisten toimeksiantajien

palkkaamana maalaten muotokuvia, alttaritauluja – tämä ilmeisesti Nervanderin mukaan – ja epitafeja. Maalauksista hän mainitsee Brunlöfin, Wärdhin, Peldanin ja Raumannan muotokuvat sekä Peitziuksen ja Prytzin epitafit; alttaritauluista ei ole mainintaa. von Bonsdorff nostaa myös esille Svartsnäsissä Ruotsissa olevan, kahden tytön vuonna 1695 signeeratun kaksoismuotokuvan, jossa on signeerauksen ohella mallien syntymävuosia koskeva merkintä (vas.) *NATA Ao 1695 d. 22. Sept. Picta Ao 1695 d. 24 decemb.* (oik.) *NATA Ao 1691 d. 26 Junii. Picta Ao 1695. DM fecit.*⁶⁰ (Kuva 11.) Sillä perusteella, että kuvattujen tyttöjen puvut muistuttavat naisen pukua eräässä Raumalta peräisin olevassa muotokuvassa⁶¹ hän olettaa yhtäältä myös kahden tytön muotokuvan olevan peräisin Länsi-Suomesta, toisaalta molempien maalausten olevan Möllerumin työtä. Lisäksi artikkelissa todetaan Riitta Pylkkäsen ”hyvin perustein” oletaneen Dragsfjärdin kirkosta peräisin olevia tuntemattomia aatelimuotokuvia Möllerumin tekemiksi.⁶² Möllerumin käsittely lopetetaan toteamalla viimeisten tätä koskevien tietojen olevan vuodelta 1702, jolloin tämä toimi Länsipohjassa välskärinä ja tiettävästi myös oli Tukholmassa paluumatkalla Turkuun. von Bonsdorff olettaa Möllerumin kuolleen 1702 ja luonnehtii hänen tyyliään tyyppilliseksi aikansa konterfeijareille, ”joiden parhaimmistoon hänet toki on luettava.”

Monena mies eläessään – Dietrich Möllerumin elämänvaiheita

Nimensä perusteella Diedrich Möllerumin syntymämaaksi on oletettu Tanskaa tai Pohjois-Saksaa. Itse hän kirjoitti saksaa, mikä ei olisi ristiriidassa tanskalaisenkaan syntyperän kanssa. Vaimon perukirjassa perheen pojan mainitaan olleen sotilaana Danzigissa,⁶³ mikä saattaa antaa viitteen Möllerumin kotiseudusta. Hänen syntymävuotensa on todennäköisimmin 1641. Tietoja Möllerumin vaiheista ennen vuotta 1684 ei ilmeisesti ole löydetty; viimeistään tuona vuonna hän asui Uumajassa, sillä syyskuussa Möllerum muutti Turkuun mukanaan Uumajan pormestarin Sylvester Biuggen 9.9. päiväämä suosituskirje maaherralle. Mukana seurasivat vaimo Anna Elisabet Förman, kaksi aikuista tytärtä ja yksi alaikäinen poika. Möllerum anoi raastuvanoikeudelta 1.10.1684 oikeutta ammatinharjoittamiseen (*sitt lärda handtwärk yrka*), mikä hänelle myönnettiin.⁶⁴ Möllerum vuokrasi perheelleen asunnon kanneviskaali Jochim Schultzilta 14.10.1684.⁶⁵

Varhaisimmat tiedot Möllerumin toiminnasta ovat kesältä 1685, jolloin hän kultasi koristeita tuomiokirkon kuorissa ja urkulehterillä. Möllerum osti

Kuva 11. Kahden tytön (s. 1691 ja 1695) muotokuva. Öljymaalauk-
 1695. Signeeraus DM fecit. Svart-
 näsin kirkko, Svärdsjö, Falun.
 Teoksesta *Sveriges kyrkor* (Boethius
 1932).

24.9.1685 Kuningattarenka-
 dulla sijaitsevan talon 700
 kuparitaalerilla. Seuraavana
 kesänä hän teki koemaala-
 uksen tuomiokirkon saar-
 natuolin

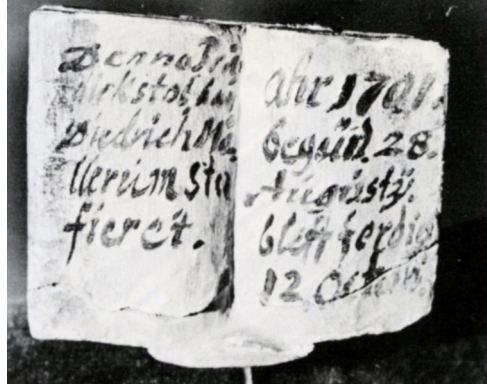
koristelua varten sekä piirroksen kirkon torninhuipusta.

66

Turun raastuvanoikeuden pöytäkirjassa todetaan 11.11.1686: *Conterfey-aren Didrich Mölrum blef nu inkallad, att afläggia sin Bårgare Eedh, då han uppå anfrågan om han sina Cautionister med sigh hade, och han nu kunde praestera hvad Lagh förmähr, swarade han att hwarken Bårgmestare och Rådth eller någon af Bårgerskapet warit så beskedelige att han af dhem något arbete kunnat här tils fåå; Så emedan han i en sådan ohöflighet utbrast, altså blef han baak om Porten i arrest satter till affton.*⁶⁷ Huomionarvoista on maininta siitä, etteivät kaupungin pormestari, raati tai muut porvarit olleet hyödyntäneet Möllerumin palveluksia. Nähtävästi kiivas luonne vei Möllerumin uudelleen oikeuteen huhtikuussa 1687, jolloin riita kuvanveistäjä Johann Ulrich Beurlen kanssa koski ilmeisesti Möllerumin koristemaalamaa kaappia.⁶⁸ Kesällä 1687 Möllerum maalasi tuomiokirkon sepänlehterin ja puuseppämestari Henrik Leinon veistämän paneelin Kankaisten hautakuo- rissa sekä suoritti kultaustöitä. Möllerum oli taas oikeudessa 2.12.1687, nyt saunan ja tuvan vuokrauksesta syntyneen riidan takia. Möllerum tuomittiin sakkoihin, joita hän ilmoitti olevansa liian köyhä maksamaan.⁶⁹ Ilmeisesti työt sekä tuomiokirkossa että linnassa kuitenkin pitivät Möllerumin per- heineen Turussa, sillä kesällä 1688 hän oli jälleen vaikeuksissa kiivautensa takia. Hän kuittasi 30.9.1689 palkkion Turun linnassa suoritetuista koris- temaalauksista.⁷⁰ Merkillepantavaa näissä maininnoissa on Möllerumin toimiminen yksinomaan koristemaalarina, mikä korostuu arkistolähteistä myöhemmin löydettyjen alttarilaitteiden ja saarnatuolien koristemaalauk- sia koskevien tietojen kanssa.

Lokalahden kirkkohera Mathias Mandraeus vaati kämnerinoikeudessa 9.7.1690 korvausta Möllerumille 1687 lainaamistaan puolestatoista tynnyristä ruista. Möllerum väitti maksaneensa tekemällä työtä, mutta Mandraeus *sade sig hans arbete intet behöfva*. Möllerum puolestaan vaati korvausta, jonka kirkkoherra oli luvannut maksaa Möllerumin parannettua tämän rengin jalan.⁷¹ Maininta lääkärinä (välskärinä) toimimisesta sopii yhteen sen kanssa, mitä tiedetään myöhemmiltä vuosilta. Todennäköisesti työtilaisuuksiinsa lopulta pettyneenä Möllerum lienee päättänyt hakeutua muualle. Hän myi siksi omistamansa talon 1.8.1690 karvarimestari Caspar Steinacherille.⁷² Syyskuussa 1690 Möllerum ilmoitti Mustasaaren seurakunnalle olevansa halukas suorittamaan kirkon urkujen koristemaalauksen, mutta seurakunnan ollessa varaton hanke ei toteutunut.⁷³

1690-luvun alkupuolella Möllerum ilmeisesti matkusteli Turun ja Pohjanlahden rannikkokaupunkien välillä: Peitziuksen epitafi maalattiin Raahessa 1691, kesällä 1692 hän oli Turussa selvittelemässä talonsa myyntiin liittyviä asioita, 1693 hän maalasi Länsipohjassa sijaitsevan Själevadin kirkon saarnatuolin.⁷⁴ Hän kuittasi työstä 314 kuparitaalarin maksun. Kesällä 1694 Möllerum oli jälleen Turussa talonsa myyntiin liittyvien ongelmien takia ja 1694 Hudiksvallissa, jossa maalasi ilmeisesti kirkon saarnatuolin.⁷⁵ Saarnatuolia ei tosin nimenomaisesti mainita kirkon tileissä Möllerumin maksujen aiheena eikä maksuja yksilöidä, mutta koska suurin hänelle maksettu summa oli 200 taaleria eli samaa suuruusluokkaa kuin Själevadissa, koski maksu todennäköisesti tätä työtä. Mielenkiintoista on myös se, että Möllerumiin viitataan Hudiksvallin kirkon tilikirjoissa sanalla ”mestari”, Mest[are]. Kirkossa työskenteli samaan aikaan myös muita maalareita, ja tileissä mainitaan myös erikseen ”konterfejari”, mainitsematta kuitenkaan tämän nimeä. Tämä merkintä esiintyy myös samoilla sivuilla, joilla Möllerum mainitaan nimeltä. Sen sijaan Själevadin kirkon tilikirjassa saarnatuolin maalaajaan viitataan pelkästään nimityksellä ”Conterfeyaren”, mutta ilman nimeä; kirjon tilikirjan välis-

12 Tornion kirkon saarnatuolissa oleva, Diedrich Möllerumin koristemaalaukseen koskeva merkintä. Valok. Paavo Korhonen 1964. Teoksesta *Tornion kirkko ja kellotapuli* (Pettersson 1986).

sä on kuitenkin Möllerumin omakätinen kuitti maalaustyöstä. Hudiksvall on näistä erityisen mielenkiintoinen, sillä kirkon myöhemmin Sulvaan Pohjanmaalle siirretyllä alttarilaitteella on yhteys niihin kahteen maalaukseen, jotka eniten vaikuttavat käsitykseen Möllerumin tuotannosta.

Kevättalvella 1698 Möllerum oli uudelleen Turussa ja riitaantui linnassa vänrikki Fredrik Otto Rehbinderin kanssa vävyysä, linnanvahtimestari Henrik Biörkiin liittyvästä syystä. Möllerum toimi samanaikaisesti myös suoneniskijänä. Hän pysytteli Turussa mahdollisesti syksyyn 1699, sillä syyskuussa Turun raastuvanoikeus kielsi Möllerumia ottamasta vastaan maalaustöitä, joihin kaupungin omilla maalareilla oli etuoikeus.⁷⁶ Tornion maistraatti kutsui 5.6.1698 Möllerumin Turusta maalaamaan Jacob Fluurin veistämän saarnatuolin.⁷⁷ Työ kuitenkin viivästyi ja hän aloitti saarnatuolin maalaamisen vasta elokuussa 1701. Tornion raastuvanoikeuden pöytäkirjassa todetaan 26.8.1701, että Möllerumin oli kuultu olevan niin taitava, että hän osasi maalata hyvin Jumalan kunniaksi ja kirkon kaunistukseksi sekä koristaa saarnatuolin kullalla ja hopealla.⁷⁸ Maininta tukee oletusta, että Möllerum toimi nimenomaan koristemaalarina, mihin viittaavat myös aiemmat asiakirjatiedot. Möllerum aloitti saarnatuolin maalaamisen Torniossa 28.8.1701 ja työ valmistui maalaustyössä olevan merkinnän perusteella 12.10. (Kuva 12.)

Pian Möllerum ilmeisesti matkusti Tukholmaan, sillä käsityöläinen Petter Olssonin 22.1.1702 antaman todistuksen mukaan Möllerum oli asunut jonkin aikaa hänen luonaan ja oli esteetön matkustamaan Turkuun. Tästä huolimatta Möllerum teki kesällä 1702 koristemaalauksia Råneån kirkossa Länsipohjassa (alttarilaitteen veistoskoristelu?).⁷⁹ Ala-Tornion käräjöpöytäkirjassa 6.–8.7.1702 todetaan Möllerumin anoneen pääsyä ja tulleen hyväksytyksi Länsipohjan läänin väliskäriksi.⁸⁰ Viimeinen asiakirjamaininta Möllerumista on ilmeisesti hänen vaimonsa perunkirjassa.⁸¹ Möllerumin vaimo kuoli vuoden 1706 uudenvuoden paikkeilla, koska 8.9. toimitetussa perunkirjoituksessa hänen sanotaan kuolleen ¾ vuotta aiemmin.⁸² Yksi tyttäristä asui tuolloin isänsä kanssa. Möllerumin oma kuolinvuosi on tuntematon.

Eräitä Diedrich Möllerumin tuotantona pidettyjä teoksia

Peitziuksen epitafin ohella on oletettavasti Pietarsaaren kirkossa ollut rovas-ti Laurentius Prytzin (1623–1692) perheen epitafi on yhdistetty Möllerumin tuotantoon. (Kuva 13.) Epitafin on Möllerumille attribuoanut K. K. Meinander 1931 ja 1932, minkä jälkeen attribuutio on toistunut ja voi sanoa vakiintunut.⁸³ Maalaus vastaa sommittelultaan Raahen kirkon maalauksen oikeas-

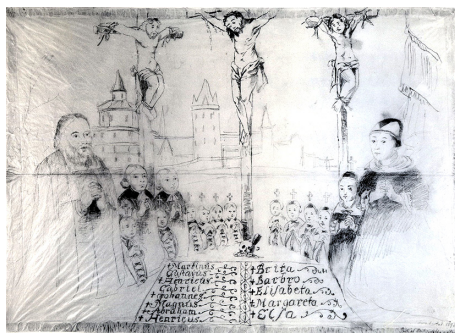
Kuva 13. Laurentius Prytzin epitafi, ennen 1692. Pietarsaaren kirkosta. Pohjanmaan museo, Vaasa (inv. PPM 1172). MV, Kuvakokoelmat/P. O. Welin.

sa yläkulmassa ollutta aihetta. Teos on maalattu vuoden 1682 jälkeen, jolloin Prytzin ensimmäinen vaimo Maria Eosander kuoli ja ennen Prytzin itsensä kuolemaa vuonna 1692. Maalauksessa on kuvattu myös Prytzin toinen vaimo Sara Jönsdotter.⁸⁴

Peitziuksen epitafin kalkkeerauksen ja valokuvan avulla Peitziuksen ja Prytzin epitafien kalvaarioryhmiä voidaan verrata toisiinsa. (Kuvat 14, 15 ja 16.) Niissä on yhteneviä piirteitä, vaikka kyse onkin potentiaalisesti stereotyyppisestä kuva-aiheesta. Kristuksen hahmot limittäin asetettuine jalakoineen, samoin lihaksiston kuvaus ja lannevaate ovat Lindgrenin piirroksen perusteella samantapaiset molemmissa epitafeissa. Kristuksen hiukset laskeutuvat vasemman hartian taakse ja oikean olan eteen ja orjantappurakruunu, vaikka onkin kalkkeerauksessa vaikeasti hahmotettavissa, vaikuttaa samaan tapaan kuvatulta. Oikean käden verivana valuu suoraan alaspäin. Rukoilevien ryhmien vertaaminen on vaikeampaa, koska muotokuvamaisuus tekee hahmoista yksilöllisempiä ja siten enemmän toisistaan poikkeavia, eikä kalkkeeraus näiden osalta kerro mitään maalaustyylistä. Kalvaarioryhmien tyyllisten samankaltaisuuksien samankaltaisuuden perusteella on mahdol-

lista, että Prytzin epitafin on maalannut sama taiteilija kuin Peitziuksen epitafin.

Todennäköisesti Peitziuksen epitafin Luther-muotokuvan perusteella on nykyisin Koivulahden kirkossa olevaa Martti Lutherin muotokuvaa ehdotettu Möllerumin tekemäksi.⁸⁵ (Kuva 17.) Maalauksen on 1694 Vaasan kirkkoon lahjoittanut Oldesloesta Holsteinista Vaasaan 1687 muuttanut Hubertus Tullenius.⁸⁶ Tämäkin maalaus pohjautuu Cranachin puupiirokseen⁸⁷ eikä sitä ole signeerattu. Verrattaessa Koivulahden Lutheria Peitziuksen epitaafia esittäviin valokuviin voidaan todeta, etteivät ne voi olla saman taiteilijan maalaamat. Raahen maalauksessa Lutherin kasvat ovat pyöreät, melko taitavasti muotoillut ja eloiset, kun taas Koivulahden Lutherin kasvat ovat soikeat, vetelät ja latteat. (Kuva 18.) Vartalon kuvaus on Koivulahden teoksessa yksiulotteisempaa kuin Raahen maalauksessa. Raahen maalauksessa lattialaatat on kuvattu perspektiivisesti, Koivulahden maalauksessa suoraan ylhäältä nähtynä. On kysyttävä, miksi taiteilija olisi käyttänyt perspektiiviä toisessa lattiaassa, mutta ei toisessa. Lienee mahdollista, että Koivulahden

Kuva 14 (ylhäällä). Kalkkeeraus Peitziuksen epitafin kalvaarioryhmästä. Armas Lindgrenin lyijykynäpiirros, 1896. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen VI taidehistoriallinen retkikunta. MV, Kuvakokoelmat/H. Malmgren.

Kuva 15 (keskellä). Yksityiskohta Peitziuksen epitafiga: Kristus ristillä. MV, Kuvakokoelmat (neg. 450).

Kuva 16 (alhaalla). Yksityiskohta Prytzin epitafiga: Kristus ristillä. MV, Kuvakokoelmat.

Kuva 17 (ylhällä). Martti Luther. Koivulahden kirkko, lahjoittanut kauppias Hubertus Tullenius 1694. MV, Kuvakokoelmat/P. O. Welin.

Kuva 18 (alhaalla). Martti Luther. Yksityiskohta Martinus Peitziuksen epitafista Raahen kirkossa. MV, Kuvakokoelmat.

Luther-maalaus on Tulleniuksen Saksasta mukanaan tuoma.

Dragsfjärdin kirkosta peräisin oleva tuntematon aatelispariskunta⁸⁸ on ajoitettu 1670-luvun loppuun,⁸⁹ eikä erityisesti pukututkijana tunnetun Riitta Pylkkäsen esittämää ajoitusta ole syytä epäillä. Näin ollen muotokuvat olisivat varhaisemmat kuin varhaisin tieto Möllerumista Turussa (1684). Möllerumille eri yhteyksissä attribuoituja teoksia ovat myös Mikael Brunlöfiä ja tämän vaimoa Maria Wärdhiä esittävät muotokuvat (1686),⁹⁰ samoin Gabriel Peldanin ja Margareta Raumannan muotokuvat (1690).⁹¹ Brunlöfiä ja Wärdhiä koskee sama huomautus kuin tuntemattoman aatelispariskunnan muotokuvia: mikäli Möllerumilla olisi ollut säätyläisasiakkaita niin-kin lähellä Turkuja kuin Kustavissa, miksei hän tuonut tätä seikkaa esil-

le jouduttuaan Turussa raastupaan 11.11.1686?

Dragsfjärdin muotokuvat ovat näistä muotokuvista korkeatasoisimpia. Myös K. K. Meinanderin löytämä Peldanin ja Raumannan pappispariskunta eroaa Brunlöfistä ja Wärdhistä paremman tasonsa takia. En toisaalta pidä mahdollisena, että Brunlöfin ja Wärdhin muotokuvat olisivat kahden eri taiteilijan maalaamia. Henkilökuvaus on Brunlöfin muotokuvassa Wärdhiä

eloisampaa ja toisaalta vaimon muotokuvassa silmiinpistävät draperia ja erityisesti miehen muotokuvasta eroava, poikkeuksellisen kookas kirjoitus. Mahdollista tietysti on, että kirjoitus on sekundaarinen. Erityisesti Margareta Raumannan muotokuvan kohdalla on huomattava sen eroavuudet verrattuna Maria Wärdhin muotokuvaan. Jälkimmäinen on kaksikulotteinen, ja kasvojen eloisuus on ilmeikkäiden silmien ohella aikaansaatu lähinnä poskien punertavalla värityksellä, kun taas erityisesti Raumannan kasvojen muotoilussa on maalauksellista eloisuutta. Erityisen huomionarvoista on naisten ranneketjujen maalaustapa: Wärdhin ketjut on maalattu vailla pyrkimystä (tai taitoa) kolmiulotteisuuteen, Raumannan papuketjut on kuvattu hienovaraisemmin. Vaikka maalausten valmistumisajankohtien välillä on neljä vuotta, ei maalaustavan eroavuutta voida selittää esimerkiksi taiteellisella ja teknisellä kehityksellä. Tätä varten taitelijan olisi täytynyt olla kosketuksissa virikkeisiin, jollaisia Möllerumilla ei Turussa ollut mahdollisuuksia kohdata. Joskus yksityiskohtien tyylillisiä eroja voidaan selittää taitelijan teknisellä epätasaisuudella tai epävarmuudella, mutta sommittelullisesta samankaltaisuudesta huolimatta Maria Wärdhin ja Margareta Raumannan muotokuvat ovat kokonaisuutena keskenään niin erilaisia, etten pidä tätä selitystä tässä tapauksessa luultavana. Ainoaksi selitykseksi jää mielestäni tällöin se, että Wärdhin ja Raumannan muotokuvat – ja tätä seuraten todennäköisesti Mikael Brunlöfin ja Gabriel Peldanin muotokuvat – on maalannut eri henkilö. Tämä oletus

Kuva 19. Johan Wallenius (s. 1655), Hudiksvallin kirkkoherra. Öljymaalauk-
 Signeeraus DM fecit? Agö kapell, Hudiksvallin saaristo.
 ATA, Tukholma.

Kuva 20. Beata Wallenius. Öljymaalauk-
 Signeeraus DM fecit? Agö kapell, Hudiksvallin
 saaristo. ATA, Tukholma.

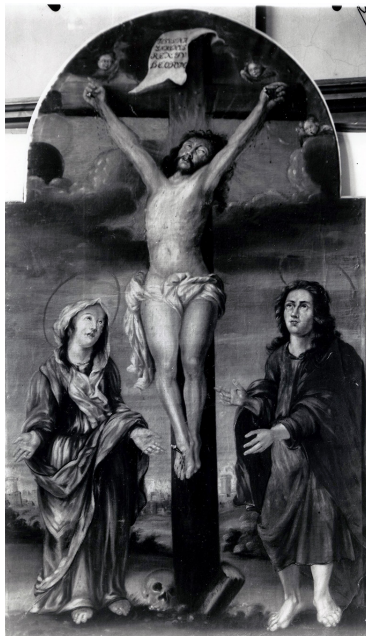
romuttaa samalla K. K. Meinanderin tärkeimmät Möllerum-attribuutiot ja sitä kautta koko myöhemmän attribuutioketjun, koska näiden teosten nimeäminen yhtäältä Möllerumille ja toisaalta samalle taiteilijalle on ollut taiteilijan tuotannon arvioinnin perusta.

Samalla monogrammilla kuin Gabriel Peldanin ja Margareta Raumanan muotokuvat on merkitty useita teoksia, joita ei kuitenkaan ole mainittu Dietrich Möllerumin töinä. Syy lienee se, että nämä muotokuvat ovat Ruotsissa. Sama *DM fecit* -signeeraus alapuolella olevine palmunlehvineen kuin Peldanin ja Raumannan muotokuvissa on myös Ruotsissa olevassa tuntemattomien tyttöjen kaksoismuotokuvassa (1695, Svartnäsin kirkko, Svärdsjö, Falun)⁹² sekä Skellefteån kirkkoherrojen Eric Fluor Emporagius (1691, Skellefteå landskyrka, Skellefteå) ja Olof Svanbergin (1693, Skellefteå landskyrka) sekä Hudiksvallin kirkkoherran Johan Walleniuksen ja tämän vaimon Beata Walleniuksen⁹³ (1695, Agö kapell, Hudiksvallin saaristo) muotokuvissa. (Kuvat 19 ja 20.) Näistä pappien muotokuvat ovat samaa tyyppiä kuin Peldanin muotokuva. Hudiksvallin kirkkoherran Johan Walleniuksen ja hänen vaimonsa Beata Walleniuksen muotokuvissa on mallien syntymäaika ja maalausajankohtaa koskevat merkinnät sekä oletettavasti monogrammisigneeraus *DM Fecit*⁹⁴ – valokuvan perusteella kaikkia yksityiskohtia on vaikea erottaa.

Hudiksvallin kirkkoherran ja tämän puolison muotokuvat ovat huomionarvoiset myös toisesta syystä. Hudiksvallin kirkossa oli vuoteen 1796 kookas alttarilaite, jonka saarnatuolin koristemaalaukseen vuonna 1695 Möllerumin nimi

Kuva 21. Sulvan kirkon alttarilaite, 1690-luku. Ostettu Hudiksvallin kirkosta 1796. MV, Kuvakokoelmat.

Kuva 22 (ylhäällä). Kristus ristillä, osa Sulvan kirkon alttarilaitteesta. Öljymaalauk, 1696. Sulvan kirkko. MV, Kuvakokoelmat.

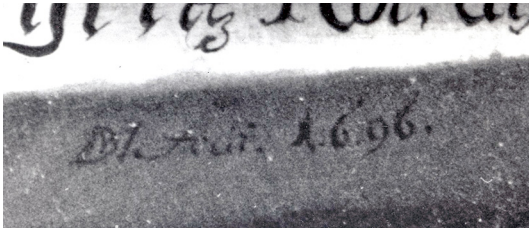
Kuva 23 (alhaalla). Ylösnoussut Kristus, osa Sulvan kirkon alttarilaitteesta. Öljymaalauk, 1696. Sulvan kirkko. MV, Kuvakokoelmat.

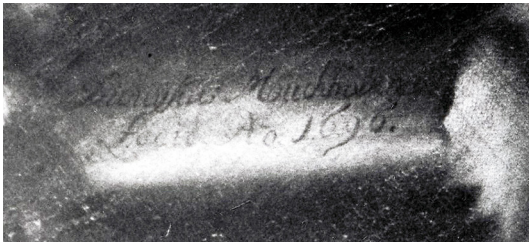
liittyy. Toisaalta alttarilaitteen kahdesta maalauksesta toisessa on signeeraus monogrammilla DM, toisessa, saman käden työtä olevassa maalauksessa on taiteilijan koko nimi. Alttarilaitte myytiin 1796 Sulvan kirkkoon Pohjanmaalla. (Kuva 21.) Komeassa barokkikehyksessä on kaksi öljymaalaukusta, *Ristiinnaulittu* ja *Ylösnoussut Kristus*, (kuvat 22 ja 23) joista viime mainitussa on signeeraus DM *Fecit Ao 1.6.96*. (Kuva 24.) Monogrammi on samanlainen kuin muotokuvissa, joissa tämä monogrammi esiintyy. Hudiksvallin-Sulvan alttarilaitetta käsitellyt Greta Rodenstam mainitsee verranneensa Agön muotokuvaparin ja Sulvan *Ylösnousemuksen* signeerauksia ja todenneen niiden olevan identtiset.⁹⁵ Alttarilaitteen *Ristiinnaulittu* signeerauksessa on sama vuosiluku kuin *Ylösnousemuksessa*, mutta monogrammin asemasta nimi *Dionysius Monchhoven*. (Kuva 25.) Näin ollen on selvää, että *Ylösnousemuksen* monogrammi on saman taiteilijan kuin *Ristiinnaulittu* signeeraus. Monogrammi DM on sama kuin esimerkiksi

Margareta Raumannan muotokuvassa. (Kuva 26.)

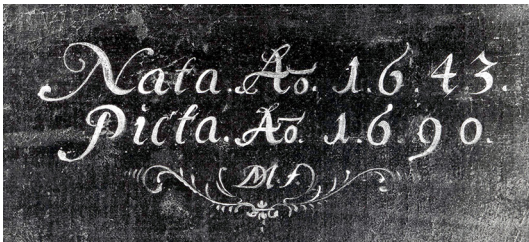
Råneån kirkkoherra Gulichius Magni Blixin (1648–1725) muotokuvassa⁹⁶ vuodelta 1702 (Råneån kirkko, Länsipohja) on tietävästi signeeraus D. Müller⁹⁷, millä on mielenkiintoa ajatellen yhtäältä Möllerumin toimintaa välskärinä Länsipohjassa, toisaalta Raahen kirkon vuoden 1826 kalustoluettelossa ollut mainintaa Peitziuksen epitafin maalarista. (Kuva 27.) Gulichius Blixin

Kuva 24 (ylhällä). Yksityiskohta Sulvan kirkon alttarilaitteen Ylösnousemus-maalauksesta (kuva 23). Signeeraus *DM fecit 1696*. Sulvan kirkko. MV, Kuvakokoelmat/E. Holmberg.

Kuva 25 (keskellä). Yksityiskohta Sulvan kirkon alttarilaitteen Ristiinnaulittu-maalauksesta (kuva 22). Signeeraus *Dionysius Monchhoven fecit Ao 1696*. MV, Kuvakokoelmat/E. Holmberg.

Kuva 26 (alhaalla). Margareta Raumannan muotokuvan (kuva 10) signeeraus. Kansallismuseo. MV, Kuvakokoelmat/H. Malmgren.

muotokuvan erottaa muista tässä mainituista muotokuvista soikea maalattu kehystys, joka reunustaa itse

papinasuista figuuria. Asento muutoin on samantapainen kuin muissa tässä mainituissa pappien muotokuvissa: puolivartalokuvana esitetty Blix hieman kääntynyt oikealle, oikea käsi on avoin, vasen lepää pöydällä olevan avoimen kirjan päällä. Ilmeisesti pöydälle on asetettu oikealla näkyvä on krusifiksi. Kuvan ympäri kiertää soikea kehys,⁹⁸ jossa latinankielinen teksti *Christi Mors tua vita mea est. Crux tua [...] * Anno [...] 1728 [?]*. Sommittelu perustuu ilmeisesti kuparipiirroksista saatuun malliin, vastaava sommitelma on esimerkiksi Johan Gezelius nuoremman muotokuvasta tehdyssä kuparipiirroksessa.

Möllerumin tuotantoon on yhdistetty myös *Pyhä Yrjänää* esittävän signeeraamaton öljymaalaukset Sulvan kirkossa.⁹⁹ (Kuva 28.) Maalauksen on kirkkoon lahjoittanut sotakamreeri Gerhard Arenius (1751–1827) Herrbackenista Sulvassa 1800-luvun alussa. Pyhä Yrjänä-maalauksen alkuperäiseksi omistajaksi ehdottavat A. Appelgren ja G. Rosenholm Näsin sotilasvirkatalossa Maalahden Sulvassa asuneita Pietarsaaren kirkkoherran Laurentius Prytzin tyttärelä Maria Prytziä (Preutz) (k. 1715) ja tämän puolisoa Etelä-Pohjanmaan tuomiokunnan kihlakunnantuomari Nils Tomasson (Nicolaus Thomae) Clerckia (k. 1690). Prytz- ja Arenius-sukujen välille näyttäisi olevan löydettävissä kaukainen yhteys Maria Prytzin sisaren Helenan kautta.¹⁰⁰ Teos on maalattu Rafaelin maalausta mukaillen todennäköisesti kuparipiirroksen mukaan.¹⁰¹

Maalaus on yksityiskohdissaan mielestäni yhdistettävissä toisaalta Sulvan kirkon alttarilaitteen töihin, toisaalta mahdollisesti Prytzin perheen epitafiin. Prinsessan kasvot ja erityisesti Sulvan alttarilaitteen *Taivaaseenastumisen* enkelinpäät ovat mielestäni siinä määrin samankaltaisia, että kaikkien voisi olettaa olevan saman taiteilijan käsialaa. (Kuvat 29 ja 30.) Toisaalta Prytzin epitafin enkelit vaikuttavat olevan samaan tyyliin maalattuja kuin *Pyhän Yrjänän* naishahmo.

Ehtoollisen asettamista esittävän maalauksen ovat Tornion kirkkoon lahjoittaneet kaupungin pormestari Johan Core ja tämän vaimo Sara Åberg.¹⁰² Maalausta ei ole signeerattu. Annabrita Ehrnrooth on attribuoinut maalauksen kirkkomaalari Petter Bergströmille, ja maalaus on samaa tyyppiä kuin

tämän usein käyttämä sommitelma. Silmiinpistävän yhtenevää on kuitenkin esimerkiksi Ehtoollisen Kristuksen ja Hudiksvallin-Sulvan Kristusten samankaltainen, pitkänomainen pään muoto.

Diedrich Möllerumin tuotannon ongelma

Hämäävällä tavalla Möllerum (asiakirjojen perusteella) ja DM-signeerausta käyttänyt taiteilija (monogrammilla signeerattujen muotokuvien perusteella) näyttävät liikkuneen lähes samoihin aikoihin 1690-luvulla samoilla seuduilla Pohjanlahden rannikoin molemmin

Kuva 27 (ylhäällä). Gulichius Magni Blix (1648–1725), Räneån kirkkoherra. Öljymaalauk, 1702. Signeeraus D. Müller? Räneån kirkko, Länsipohja. Teoksesta *Tornion kaupungin historia* (Mäntylä 1971).

Kuva 28 (alhaalla). Pyhä Yrjänä ja lohikäärme. Öljymaalauk, 1600-luvun loppu. Sulvan kirkko. MV, Kuvakokoelmat.

Kuva 29. Yksityiskohta Sulvan kirkon Pyhä Yrjänä -maalauksesta (kuva 28): prinsessa Cleolinda.

Kuva 30. Yksityiskohta Sulvan kirkon alttarilaitteen Ylösnoussutta Kristusta esittävästä maalauksesta (kuva 23). MV, Kuvakokoelmat.

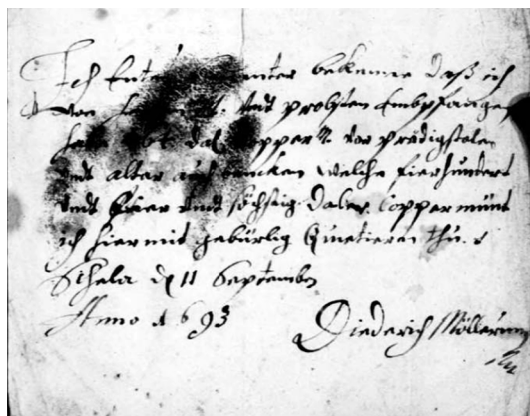
puolin, lukuun ottamatta Turkuu, jossa DM-signeerausta ei ilmeisesti ole löydettävissä: Möllerum maalasi 1691 Peitziuksen epitafin Raahessa, DM on signeerannut 1691 Peldanuksen ja Raumannan muotokuvat (Ilmajolla?) sekä Skellefteån kirkkoherran Erik Fluur Emporagiuksen muotokuvan; DM on signeerannut 1693 Skelefteån uuden kirkkoherran Olof Svanbergin muotokuvan, Möllerum maalasi seuraavan vuoden kesällä 1694 Själevadin kirkon saarnatuolin; Möllerum maalasi kesällä 1695 Hudiksvallin kirkon alttarilaitteen, DM signeerasi 1695 samassa alttarilaitteessa olevat maalaukset ja maalasi Hudiksvallin kirkkoherran ja tämän vaimon sekä Svartnäsän kirkon tyttöjen kaksoismuotokuvan; Möllerum maalasi 1701 Tornion kirkon saarnatuolin, DM tai D. Müller signeerasi 1702 Råneån kirkkoherran Gulichius Blixin muotokuvan, Möllerum toimi 1702 välskärinä Länsipohjassa. Yhteensattuma on lähes liian ilmiselvä ollakseen sattumaa.

Se, että Haniel Östring mainitsee kaksi lukutapaa taiteilijan nimestä (ks. s. 46), saa miettimään, miten nimi itse asiassa oli Martinus Peitziuksen epitafiin kirjoitettu. Eliel Aspelin kirjoitti Peitziuksen maalauksesta 1891: *Vähän myöhemmin saapui Turkuun kaksi luultavasti saksalaista muotokuvaajaa,*

nimittäin Didrik Möllerius (Mölleruum, Mählruum, Molrum) [...]. Möllerius on jo v. 1691 merkinnyt erään kirkkoherra Martti Peitziuksen ja hänen vaimonsa Elsa Rothenian tilaaman votiivitaulun Raahen kirkossa.¹⁰³ Raahen kirkon vuoden 1836 kalustoluettelossa taiteilijan nimeksi mainitaan Möller (ks. s. 45). Maalaus on saattanut olla vaikeasti nähtävillä ja vain nimen alkuosa on ollut helposti luettavissa tai signeeraus on saattanut olla muuten epäselvä, onhan Möllerumin nimikirjoituksen loppu Själevadin kirkon kuitissakin hieman suoraviivainen. Samoista syistä Östringkin on ollut lukutavassaan epävarma. Jos Peitziuksen epitafissa oli signeeraus koko nimellä, se oli ainoa tiedossa oleva maalaus, joka oli signeerattu näin (Tornion kirkon saarnatuolia lukuun ottamatta). Suomen Muinaismuistoyhdistyksen VI taidehistoriallinen retki tehtiin vuonna 1896 ja edellisenä vuonna Eliel Aspelin oli julkaissut Eichhornin kokoelmaan kuuluvan asiakirjan, jossa nimi Möllerum esiintyi selvästi luettavassa muodossa. Tuolloin hän täsmensi taiteilijan nimeä: *I min "Suomen taiteen historia" [...] uppges mannen heta Möllerius; i det [här] anförda dokumentet skrives namnet dock fullkomligt tydligt: Möllerum.*¹⁰⁴ Tulkittiinko Peitziuksen epitafin merkintä koko nimeksi vastikään julkaistujen tietojen valossa?

Mielestäni vuoden 1908 tulipalossa Raahessa tuhoutunut Peitziuksen epitafi ja Pietarsaaren maaseurakunnan kirkon Prytzin epitafi ovat todennäköisesti saman taiteilijan tekemiä. Toisaalta ei liene epäilystä siitä, etteivätkö kaikki DM-monogrammilla merkityt muotokuvat ole yhden taiteilijan tekemiä. Sulvan kirkon alttarilaitteen maalausten perusteella tämä monogrammi näyttäisi olevan identifioitavissa Dionysius Monchhoven -nimiseksi, muutoin tuntemattomaksi taitelijaksi sen perusteella, että Hudiksvallin-Sulvan kirkon alttarilaitteen maalauksista toisessa on monogrammi DM ja toisessa nimi Dionysios Monchhoven, ja nämä kaksi maalausta ovat selvästi saman taiteilijan työtä. Keskeistä on kysymys siitä, voidaanko Peitzius- ja Prytz-epitafien tekijää ja Dionysius Mon-

Kuva 31. Diedrich Möllerumin omakätinen ja allekirjoitettu kuitti Själevadin kirkossa 1694 suorite-
tuista maalaustöistä. Själevads kyrkoarkiv, Räkenskaper för kyrkan, SE/HLA/1010173/L I/1 (1668–1801), bildid. C0033426_00052.

chhovenia pitää samana henkilönä. Viime mainittu näyttää signeeraanneen kaikki muotokuvamaalauksensa laakerinlehvien reunustamalla DM-monogrammilla, kun taas Prytzin epitafi on signeeraamaton ja tieto Peitziuksen epitafin signeerauksesta perustuu toisen käden lähteeseen eikä signeerauksen ulkoasusta tosiasiallisesti ole täysin kiistatonta tietoa. Signeerauksen puuttuessa Prytzin epitafista on mahdollista, että epitafit on maalannut eri henkilö kuin DM-muotokuvat.¹⁰⁵

Toisaalta Prytzin epitafin maalaustyyliä näyttäisi olevan jotakin vastaavaa kuin Sulvan kirkon alttaritauluissa, erityisesti kasvojen huippuvalojen käytössä. Jos taas Prytzin epitafeja ja Sulvan alttaritauluja pidetään tällä perusteella saman taiteilijan tekeminä, ei Peitziuksenkaan epitafi ole voinut olla Möllerumin (mikäli siis hyväksytään ajatus, että Peitziuksen ja Prytzin epitafit oli maalannut sama henkilö).

Asiakirjoista tunnetun maalarin nimeltä Diedrich Möllerum tiedetään toimineen koristemaalarina eikä yhtään varmuudella hänen maalaamukseen tiedettyä muuta teosta tunneta; toisaalta ei liene mahdotonta, etteikö sama taiteilija olisi työtilaisuuksien puitteissa voinut maalata joko koristemaalauksia tai muotokuvia. Sulvan kirkon alttarimaalausten perusteella on selvää, etteivät DM-monogrammilla signeeratut muotokuvat ole Möllerumin maalauksia. Mielestäni ainoa mahdollinen johtopäätös on, ettemme yksinkertaisesti nykyään pysty sanomaan mitään Diedrich Möllerumin tuotannosta tai kyvyistä taiteilijana tai varmuudella attribuoimaan hänelle yhtään teosta. Tulos ei silti ole katastrofaalinen. Möllerum ainoastaan palautuu niiden Suomessa 1600-luvulla toimineiden taiteilijoiden joukkoon, joiden tuotantoa emme tunne. Toisaalta ne edellä esitetyn perusteella toistaiseksi tuntemattoman taiteilijan teoksina pidettävät muotokuvat, joiden mallit kuitenkin tunnemme, kertovat aikakauden ihmisistä ja heidän suhteestaan taiteeseen yhtä paljon kuin ennenkin.

ABSTRACT

Too Many Masters – The Problem of the Artistic Production of Diedrich Möllerum

The writer discusses certain paintings from the 1680s and the 1690s which have been attributed since 1891 to Diedrich Möllerum, a decorative painter known to have worked in Turku and Tornio at the end of the 17th c. The only easel painting said to have borne his signature was destroyed in the fire of the Church of Raahe in 1908, and some doubt can be cast as to the nature of the signature, known from an archival source from 1896. Because

the same monogram (DM for DM fecit) which has been taken as Möllerum's signature can be found in a pair of paintings coupled with another signature, the name Dionysius Monchhoven, the writer argues that this signature cannot be Möllerum's. In consequence, since there are no known paintings unquestionably painted by him, and because much of the early writing about Möllerum's presumed work is based on circular reasoning, the writer posits that we actually cannot say anything about Möllerum as a painter, nor should any of the traditional attributions to him be accepted.

Viitteet

- 1 Meinander 1931, s. 401–435; Aspelin 1907, s. 1–7.
- 2 Ks. viite 93.
- 3 Aspelin 1895, s. 44. Mielenkiintoisella tavalla samantapaista ongelmaa on käsitellyt Anabrita Ehrnrooth tutkiessaan Petter Bergströmin tuotantoa ja taiteilijan väärin tulkittujen signeerauksien synnyttämiä virheellisiä taiteilijaidentifikaatioita (ks. Ehrnrooth 1969a).
- 4 Vuola 2015, s. 83.
- 5 Valkeapää 2015, s. 108, 109, 127.
- 6 Valkeapää 2015, s. 119.
- 7 Selkokari 2008, s. 48.
- 8 Selkokari 2008, s. 48. Mm. J. R. Aspelinin taiteilijoita koskevat kirjoitukset on julkaistu uudelleen 1942 teoksessa Opsucula Aspeli-niana, Diedreich Möllerumia koskeva teksti osassa I, s. 222–225.
- 9 Selkokari 2008, s. 98.
- 10 Selkokari 2008, s. 46.
- 11 Selkokari 2008, s. 47.
- 12 Selkokokari 2008, s. 48, 49.
- 13 Selkokari 2008, s. 89.
- 14 Selkokari 2008, s. 90.
- 15 Valkeapää 2016, s. 119.
- 16 Selkokari 2008, s. 57.
- 17 Valkeapää 2015, s. 103.
- 18 Valkeapää 2015, s. 100–103, 114.
- 19 Valkeapää 2015, s. 119.
- 20 Valkeapää 2015, s. 131.
- 21 Vuola 2015, s. 87–88.
- 22 <http://www.rembrandtresearchproject.org/> ja <http://rembrandtdatabase.org/literature/corpus>.
- 23 Ks. Vuola 2015.
- 24 Vuola 2015, s. 83.
- 25 Vuola 2015, s. 88, 94.
- 26 Vuola 2015, s. 96.

- 27 Valkeapää 2015, s. 113.
- 28 Valkeapää 2015, s. 41–56.
- 29 Selkokari 2008, s. 61, 86.
- 30 Valkeapää 2015, s. 115.
- 31 Gardberg 1997. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-002519>
- 32 Tällaisesta monitahoisesta tutkimuksesta hyvänä esimerkkinä Kilpinen et al. 2008.
- 33 Aspelin 1891, s. 38; Aspelin 1895, s. 44; Nervander 1899, s. 4; Meinander 1926, s. 104; Meinander 1931, s. 34; Meinander 1932, s. 140–142; Möllerum, Didrik (Diedrick), in: Sv. konstnärslexikon IV 1961, s. 171; Mähönen 1975, s. 33; von Malmborg 1978, s. 98; von Bonsdorff, 1988, s. 295; Appलगren 1985, s. 689; Ringbom et al. 1998, s. 99; Tuhkanen 2005, s. 156, 231–232.
- 34 Vrt. Tuhkanen 2005, s. 232.
- 35 Raahen seurakunnan arkisto. Kalustoluettelot 1836–1843, fol. 3–3v.
- 36 SMY:n arkisto Hj 5. SMY:n VI taidehist. retkikunta 1896, s. 267.
- 37 SMY:n arkisto Hj 5. SMY:n VI taidehist. retkikunta 1896, s. 267. SMY:n arkisto. Emil Nervanderin arkisto Ht 28. Emil Nervanderin muistiinpanot Raahen kirkosta; Från konsthistoriska expeditionen 1896. XIV. Brahestad, s. 12–13.
- 38 MV top. Östring, Kyrko Inventarium från Brahestads och Salo Pastorat 1887.
- 39 Aspelin 1891, s. 38. Peitziuksen ja Prytzin epitafeista käytetään vanhassa kirjallisuudessa usein nimitystä ”votiivitaulu”, vaikka oikeampi nimitys on epitafi, ks. Tuhkanen 2005, s. 157–163 ja erit. s. 158.
- 40 Aspelin 1895, s. 44–45.
- 41 Aspelin 1899, s. 28–31.
- 42 Nervander 1899, s. 1–22.
- 43 Nervander 1896, s. 268.
- 44 Tornion kirkon maalausten osoitettu olevan Lars Galleniuksen työtä. Kasto 2001, s. 94–96.
- 45 Samaa kuvatyyppejä edustavia ehtoollisaiheisia maalauksia on Getan kirkossa (lahjoitettu 1685) ja Ylitornion kirkossa (maalannut Petter Bergström 1739).
- 46 Nervander 1899, s. 20.
- 47 Pettersson 1986, s. 123.
- 48 Nervander 1900, s. 55.
- 49 Nervander 1900, s. 54–55. MV top. Muhos. Hyvönen, Muhoksen kirkon inventointikertomus 1980.
- 50 Muhoksen kotiseutumuseo, nro 510. MV top. Muhos. Hyvönen, Muhoksen kirkon inventointikertomus 1980, s. 44. Nervander 1899, s. 5, alaviite (?); Mähönen 1975, s. 33?
- 51 Aspelin 1907, s. 5.
- 52 Meinander 1931, s. 85–86, 424; kuvat 21, 124, 125.
- 53 Strandberg 1832, s. 177.
- 54 Meinander 1932, s. 140–142.
- 55 Meinander 1932, s. 142.
- 56 Möllerum, Didrik (Diedrick) in: Sv. konstnärslexikon IV, 1961, s. 171.

- 57 Sv. konstnärslexikonin artikkelissa, s. 171, on sekaannus perukirjan kohdehenkilön etu-
nimissä.
- 58 von Malmborg 1978, s. 97–98.
- 59 von Bonsdorff 1988, s. 295.
- 60 Boëthius 1932, s. 267.
- 61 von Bonsdorffin Möllerumille attribuoidun, Rauman raatihuoneelta peräisin olevan
tuntemattoman naisen muotokuvan (inv. KM 2287:1) on selvästi maalannut toinen hen-
kilö, sillä teos poikkeaa kaikista Möllerumille attribuoiduista töistä. Riitta Pylkkänen on
ajoittanut muotokuvan noin vuoteen 1700. Pylkkänen 1970, s. 208; kuva 232.
- 62 Inv. KM 4548:2–3. Riitta Pylkkäsen ohella von Bonsdorff on ainoa, joka on viitannut
Möllerumiin näiden muotokuvien yhteydessä. Tämä arvelu esitetään ainoastaan kuva-
tekstissä, kysymysmerkillä varustettuna. Pylkkänen 1970, s. 268, 291; kuvat 296, 314.
- 63 SSA, Perukirjat, Tukholma 1706:968–970, A. E. Förman. Möllerumia ei löydy Tukhol-
man perukirjarekisterissä 1701–1750 viitteellä A. E. Förmanin perukirjaan. Kuoliko
hän itse siis muualla?
- 64 KA. Turun raastuvanoikeuden renovoidut tuomiokirjat 1684 (z:51), fol. 407. *Den nys-
sankommen Conterfejja[ren] Diderich Mullrum, instälte sigh nu, opwijsandes ett Tran-
sumpt af Borgmestarens HögWälachtadh Sylwester Biuggz Breff, af d. 9. Septembris
sidstledne, til HögWälborne H:r Landzhöfningen, förmedelst hwilket Borgmestaren ho-
nom hoos hans Nåde recommenderar, att han finge sigh här uthi Staden nedsettia, och sitt
lärdä handtwärk yrka; Begärandes att och Magistraten honom sådant effterlåta mätte,
hwilket af Rätten honom bewilliade, men frijheet anbelangar så will Rätten dher om med
hans Nåde H:r Landzhöfningen, conferera.*
- 65 Aspelin 1899, s. 28–29.
- 66 Aspelin 1899, s. 29.
- 67 KA. Turun raastuvanoikeuden renovoidut tuomiokirjat 1686 (z:53), fol. 774. Aspelin
1899, s. 29.
- 68 KA. Turun kämnerinoikeuden renovoidut tuomiokirjat 1687 (z:195), fol. 112. *Hwad
widhkommer det mißförståndh, oenigheet och osämia, som emellan Bilthuggaren M:^r Jo-
han n Ulrich Beyrle och Mälaren M:^r Didrich Möllerum war opwxen, sigh för orsaken,
som skulle Bilthuggaren uthi någres närwaro lastadt b:^{te} målarens arbete och målning,
den på fölgdt retarsive [?] någon [or]dh, [?] denn M:^r Johann Ulrich illa optagit, och tykte
sin reputation för [...] förskedd wara, och på det Parterne eij wid [?] dem skulle uthj [?]
en sådan fåfeng saack diupare sig inwerka, blefwo dhe, som äre fremmandhe på obekant
ort, stedda, och tillförene godha wänner warit, för mente, at afståå medh slijcktt wäsende,
och icke förtreta hwr annan; uthan låtha sitt arbete hwar annan behaga, emedan eij någon
derom giordt klander, eller och det straffet hafwer, hwilket dhe begge togo uthi betänkc-
kiande, och wedh tillfrågan bekende sig bered hwar annan, < eij annat, > ähn ähre [?] och
godt weeta, Tillsporde, hwar dhe då skulle sijns emellan ennige wara; hwilka sedhan på
beggesijder leeto saacken falla, och medh handskaakning ingingo een wänlig förlijkning;
Dhen dhe stipulata manu bekräftade, doch widh Laga wijter förbudet, framdeles här om
hwar annan mißfjirma, [?] och denna transactionen at oprijfwa, och till stadfestelse M:^r
Didrich Möllerum gifwer uthi fattig bijssan 1 D:^r Silf:^r M:^r, och måste [?] ett skååp och
Kista åth Bilthuggaren effter aftall ostraffeligen, hwarföre han fullen löhnen 6 D:^r Kopp:^r
M:^r alredhe opburit. Såledhes dem emellan passerat, förlijcktt och förundt [?] hwilket och
till större Confirmation blef ad notam tagat och protocollerat. Witna undherschrifne.*
- 69 KA. Turun kämnerinoikeuden renovoidut tuomiokirjat 1687 (z:54), fol. 270.
- 70 Aspelin 1899, s. 30.

- 71 KA. Turun kämnerinoikeuden tuomiokirjat 1680 (z:197), fol. 225–226. *Kyrkioherden j Låkalax EhreWyrdige och Wällärde Her Matthias Mandraeus upwijste j Rätten Måhlarens M. Diderich Möllerums obligation af d. 19 Junij 687. på 1½ t^a. Malt, derföre han nu sig betalningh fordrar; M. Diderich Möllerum tillstodh sigh maltet bekommit, och Låfwat derföre arbetha, men Hr Matthias sadhe sigh hans arbethe inthet behöfwä; Så fordradhe och Möllerum af Her Kyrckioherden 4. Rix D. dör dhet han Curerat Fagnäs drängfougdens Jacob Sigfredhssons footh som hans hundh bijtit, och Kyrckioherden lofwat betala, som han med drängfougdens attest af d. 28Martij 689 will bewijsa, men Kyrckioherden dher till aldeles neekade, seijandes sigh medh wittnen uthie på Landhet Contrarium kunna betyga. [...] Asian käsitteley jatkui raastuvassa, ks. Turun raastuvanoikeuden renovoidut pöytäkirjat 1690 (z:57), fol. 322. Aspelin 1899, s. 30–31.*
- 72 Aspelin 1899, s. 30.
- 73 Åkerblom 1941, s. 436.
- 74 Telhammer 1978, s. 95, 104; Telhammer 1982, s. 117; Pettersson 1986, s. 122–123. RA. Själevads kyrkoarkiv. Räkenskaper för kyrkan L I/1 1668–1801. [f. 66r] 1693 d. 8 *Maii Ofwersändes med Rådman Olof Hoopman att upköpa Gull och fergor till nya Predikostolen contant 150.-* [f. 67r] d. 28. *till Erich Bring för lagat Predikostolen – 4 D. och giordt pulpetet 5. d. 3 Sept. bekom Conterfejaren för det han bestrukit Predikostolen 314.* [f. 68r] *Thill Conterfejaren för tiltächt be[...] å ben serar [?] fram i Choren – 7. - - det stora Timglasaset på Nya Predikstolen 20.* [f. 66v-67r välissä] Möllerumin omakätinen kuitti (teksti on osittain mustetahrojen peitossa): *Ich Ent[...] [...]enter bekenne daß ich von h[...] tezt Probsten Embfangen h[abe] [...] Dal. [ko]pper for Prädigstolen undt altar auch bänken Welche fierhundert undt fier undt söchstig Daker, Copper münt ich hier mit gebürlig Quitterer thu. Schela d. 11 September Anno 1693 Diedrich Möllerum.*
- 75 Telhammer 1978, s. 62–63; Telhammer 1982, s. 117. RA. Hudiksvalls kyrkoarkiv. Räkenskaper för kyrkan, Specialräkenskaper L I b/2 1658–1745. - - Ifrån d. 1 Majj A^o 1695 *Till medio Aug. dito: Anno. [s. 3] d. 3 Julij [...] Till Conterfejaren i Berglock för förgylt drufwa: 10:-* [s. 4] *Dito [d. 19 Julij] För 2.de förgylte drufwor och färgade Blommor: 12:-* [s. 5] *Dito [d. 6 Aug.] Till H. Lars Ström i Stockholm för 8 böcker fint guld a. 1 Carolin booken, hwilket guld Conterfejaren af mig tagit i afräkning å Predikstolen 15:-* [...] *Hudiksvall d. 31. Octob. 1695. - - Kyrckans Räkning Pro Anno. 1695. Ol. Normans Enka Marg: Svens D^r In Nomine Jesu. XIV. [...] Kyrckians Uthgiffit pro A.^o 1695. [...] [s. 7] Dito [d: 13. Augusti] Mest: Didrick Möllerum N.º 11 200:-* [s. 8] *d: 18. Augusti betalt till hindrich målare 3:16. [...] d: 23. [Augusti] betalt till Sigfrid målare Arbetz lön 4:16* [s. 9] *d: 8. Octobris Betalt till Sigfrid målare 8:-* [...] *Dito [d: 25. Oct.] till Mest:n Didrick Möllerum N.º 2. 23:-* *d: 30. [Oct.] betalt till Sigfrid målare 8:-* [s. 10] *d: 11. [Dec.] till Mest.^e Didrick Möllerum N:o 9 3:24 [Samalla sivulla:] [1696] 6 Feb betalt till Conterfejaren N.º 20 24:-* [s. 11] *Hudikswall d: 6. Julj A.^o 1696. - - Inlefwererat af Kyrkiowården Anders Norrman den 4 Majj 1695. [s. 2] A.^o 1694 [...] A.^o 1695. [...] 6 Dito [Januari] till Sigfrid målare för Ramars Swertandhe -:15. - - Kyrckio Räkning Pro A.^o 1695. I. R. J. XIV. [Credit] [s. 9] d. 11. [Decemb.^r] till Mest: Didrick Möllerum N.º 9 3:24. [Samalla sivulla edellisen kanssa:] [1696] *dito* [d: 25. Januarij] *betalt till Conterfejaren N.º 20 24:-* [...] *Hudikswall d: 6. Julij. 1696.**
- 76 KA. Turun raastuvanoikeuden renovoidut pöytäkirjat 1699 (z:66), fol. 290v–291. *Yttermera öfwersägs Conterfejaren M:r Dirich Mölroms supplication, hwar uthinnan han anhåller om tillståndh att få sigh medh sin hustru här j staden till nestkom[m]ande Währ uppehålla, emedan dhe för sin ålderdom och denne Årsens tids beswärligheet sigh på reesan till Törneo dijt han förskrifven är, ej förtroor att begifva; Och Resolverades, att ehuruwähl Supplicanten ej hafver att gaudera Borgerligh Frijheeter här j staden, såwjda han*

sin Borgare Eedh icke aflagt; Så tillåtes doch honom till mestkom[m]nde Währ sikh här att uppehålla, således att han denne Stadsens Målare som stå för Kongl. Maj:ts och Cronones samt Stadsens uthgiärder, med sitt arbete icke förfång tillfogar. Aspelin 1899, s. 31.

- 77 Mäntylä 1971, s. 166, viite 85.
- 78 Mäntylä 1971, s. 167, viite 88.
- 79 Mähönen 1975, s. 33–34.
- 80 Mäntylä 1971, s. 167, viite 86.
- 81 SSA. Perukirjat, Tukholma 1706:968–970. *Anno 1706 den 8 September, woro af Justitie Collegio och förmyndare Cammaren förordnade Assistenten Israëll Emporagrius och Notarien Erich Willman at uprätta Inventarium effter Lieutenantens Diedrich Möllerums Sahl afliden Maka Hustru Anna Elisabet Förman, som för ¼ åhr sedan är genom döden afgången. Till delning och rättelse för Mannen och 4. st. deras tillsammans afledne barn, n. 1) Hustru Anna Maria Möllerum, gift med Borgm. uthi Ängrund [Örgrund?] Michael Willman, 2) Hust. Sophia Möllerum, Collegae wid S:ta Catharinae Schola S: Johan Wijbergs hustru, 3) Johan Petter Möllerum under Militien uhti dantzich, 4) hustru Catharina Dorothea Möllerum, handlangarens wid Kongl. Artilleriet Hendrich Brincks hustru. Närwarande nu wid Inventeringen S: Johan Wijberg och dess Hustru, samt dotteren, hustru Anna Maria Möllerum, men hustru Catharina Dorothea Möllerum, som boor hoos des Fader, blef af Wachmästaren Botved Sunesson tillsagder och wille sig eij infinna. Och sedan Mannens fördehl, som bestodt af ringa värde aflagder war, Inwenterades den öfrige Egendomen, hwilken befans som följa. Nembl. [...] Kuolinpesä oli hyvin köyhä, summa 126,29,-. Tukholman perukirjarekisterissä 1701–1750 löytyvät vain tässä mainitut henkilöt viitteellä A. E. Förmanin perukirjaan.*
- 82 SSA. Perukirjat, Tukholma 1706:968–970, A. E. Förman.
- 83 Pylkkänen 1970, s. 290; Mähönen 1975, s. 34; von Malmborg 1978, s. 98; von Bonsdorff, 1988, s. 295; Appelgren 1985, s. 689; Jakobsson 1991, s. 4; Ringbom et al. 1998, s. 99; Tuhkanen 2005, s. 221–222; Koskimies-Envall et al. 2009, s. 86–87.
- 84 Appelgren 1985, s. 689; Strandberg 1832, s. 106.
- 85 Appelgren 1985, s. 691.
- 86 Luukko 1971, s. 69; Appelgren 1985, s. 691.
- 87 Appelgren 1985, s. 691. Ilmeisesti tähän perustuen myös Pirinen 1998, s. 13.
- 88 Inv. KM 4548:2–3.
- 89 Pylkkänen 1970, s. 267, 291.
- 90 Inv. KM 4549:1–2 (= KM 59:1–2). Meinander 1931, s. 85–86 (attribuutio); Meinander 1932, s. 140; Pylkkänen 1970, s. 262, 367; Mähönen 1975, s. 32–34; von Malmborg 1978, s. 98; von Bonsdorff 1988, s. 295; Appelgren 1985, s. 691; Ringbom et al. 1998, s. 98.
- 91 Inv. KM 64044:1–2, Antellin kokoelmat. Meinander 1932, s. 140–142 (attribuutio).
- 92 Boëthius 1932, s. 267 (tunteaton taiteilija), kuva 264; von Bonsdorff 1988, s. 295 (attribuutio).
- 93 Beata Walleniuksen muotokuvan monogrammisigneerauksen on Boo von Malmborg tulkinnut Dionysius Monkhauseniksi: ”En kringvandrande konterfejare var tydligen D. Monkhausen.” von Malmborg 1978, s. 97. Dionysius Monchhovenia tai D. Monkhausen ei mainita Sv. konstnärslexikonissa.
- 94 Hudiksvallin-Sulvan alttarilaitetta käsitellyt Greta Rodenstam mainitsee verranneensa 10.7.1955 Agön muotokuvaparin ja Sulvan alttaritaulun *Ylösousemuksen* signeerauksia ja todenneen niiden olevan identtiset (*precis samma*). Rodenstam 1960, 45. Tällä

perusteella signeeraus on kirjoitettu tähän samanlaisessa muodossa kuin muissa tässä käsitellyissä, DM-signeeerauksella varustetuissa maalauksissa.

- 95 Rodenstam 1960, s. 45.
- 96 Byström 1955, s. 45 (kuva), 47; Mähönen 1975, s. 33–34.
- 97 Mähönen 1975, s. 34. Blixin vaimon Catharina Rhenin muotokuvan mahdollisesta signeerauksesta ei Mähösellä ole mainintaa.
- 98 Soikean maalatun kehyksen suhteen on mainittava Turun museokeskuksen kokoelmiin kuuluva tuntemattoman tytön muotokuva vuodelta 1689 (inv. TMM 3993, tuntematon alkuperä), jonka Riitta Pylkkänen on ehdottanut olevan Diedrich Möllerumin työtä. Kankaan takana on merkintä *Ætatis suæ 7. Ao 1689*. Pylkkänen 1970, s. 327 (*Diedrich Möllerumin tyyliä*).
- 99 Appelgren & Rosenholm 1948, s. 45 (attribuutio), kuva 29; Appelgren 1985, s. 689; Rosenholm 1986, s. 66, 85–86.
- 100 Appelgren & Rosenholm 1948, s. 45 (mahdollista sukulaisuutta he eivät kuitenkaan käy läpi). Pietarsaaren kirkkoherran Laurentius Prytzin tytär Helena oli naimisissa Vaasan pormestarin Lars Riveliuksen (myöh. Rivell, yo 1679, k. 1693) kanssa. (Lars Rivelius mainitaan Laurentius Prytzin pojan Hans Prytzin lankona, joten Helena Prytzin täytyy olla Hansin sisar ja siten Laurentius Prytzin tytär ja Maria Prytzin sisar.) Lars Riveliuksen veljen Märten Riveliuksen tytär oli Helena Sofia Rivelius, jonka puoliso oli Närpiön kirkkoherra Gabriel Arenius (yo 1704, k. 1730). Näiden pojanpoika oli sotakamreeri Gabriel Arenius. (Hänen isänsä Vaasan ja Mustasaaren kappalainen Gabriel Arenius (1720–1778) asui Koivulahdella, jonka kirkossa oli Hubertus Tulleniuksen lahjoittama Luther-maalauk.) Elgenstierna 1926, s. 21. Yrjö Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Tomas Arenius*. Verkkojulkaisu 2005 <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=2239>. Sama, *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Gabriel Arenius*. Verkkojulkaisu 2005 <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=4829>. Sama, *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Gabriel Arenius*. Verkkojulkaisu 2005 <<https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=6612>>. Sama, *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Hans Preutz*. Verkkojulkaisu 2005 <<https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=2861>>. Sama, *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Lars Rivelius*. Verkkojulkaisu 2005 <<https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=616>>. Sama, *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Märten Rivelius*. Verkkojulkaisu 2005 <<https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=2448>>. Sama, *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Hans Preutz*. Verkkojulkaisu 2005 <<https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=2861>>. Luettu 3.12.2019.
- 101 Appelgren 1985, s. 689.
- 102 SMY:n arkisto Hj 5. SMY:n VI taidehist. retkikunta 1896, s. 268. Nervander 1899, s. 18–20; J. R. Aspelin 1899, s. 31; Meinander 1921, 228; Mähönen 1975, s. 33; Appelgren 1985, s. 689; Pettersson 1986, s. 123; Ehrnrooth 1969 b, 40–44.
- 103 Aspelin 1891, s. 38.
- 104 Aspelin 1895, s. 44. KB, Chr. Eichhorns saml. Konstnärer I 15:5.
- 105 Tässä voitaneen lisäksi mainita Louhisaaren kartanon yhden huoneen (nyk. nk. iso makuuhuone III kerroksessa) 1600-luvun maalauskoristelussa oleva maalattu monogrammi DM tai DML, koska se ajoittuu hyvin karkeasti ottaen samaan aikakauteen kuin tässä käsitellyt maalaukset, vaikkakin todennäköisesti pari vuosikymmentä aikaisemmaksi: huoneen friisikoristelu lienee tehty 1660-luvun alkupuolella, ts. samaan aikaan kuin linnan muukin tuonaikainen maalauskoristelu. Tuntematta monogrammin mahdollisia yhteyksiä friisin maalariin on hyödytöntä esittää spekulaatioita sen merkityksestä.

Lähteet ja kirjallisuus

Arkistolähteet

Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA), Tukholma

Valokuvat.

Kansallisarkisto (KA), Helsinki

Raastuvanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat (-1809) (digitoituina Kansallisarkiston tietokannassa).

Turun raastuvanoikeuden renovoidut tuomiokirjat 1684 (z:193), 1687 (z:195), 1690 (z:197).

Turun kämnerinoikeuden renovoidut tuomiokirjat 1684 (z:51), 1686 (z:53), 1687 (z:54), 1690 (z:57), 1699 (z:66).

Kungliga Biblioteket (KB), Tukholma

Chr. Eichhorns samling.

Konstnärer I 15:5 (Möllerum).

Museovirasto (MV), Helsinki

Topografinen arkisto (top.)

Haniel Östring, Kyrko Inventarium från Brahestads och Salo Pastorat. 8.3.1887.

Heikki Hyvönen, Muhoksen kirkon inventointikertomus 1980. Helsinki 1981.

G. A. Snellman Kertomus Muhoksen emäseurakunnan kirkosta sekä luettelo siihen kuuluvista vanhimmista esineistä. 1886.

Raahan seurakunnan arkisto (digitoituina Kansallisarkiston tietokannassa)

Kalustoluettelot 1836–1843.

Inventarium öfver Brahestads och Salo Socken Moderkyrka och dess tillhörigheter, upprättad vid Proste visitation år 1836.

Riksarkivet (RA), Stockholm

Hudiksvalls kyrkoarkiv (digitoituna Riksarkivetin tietokannassa).

Räkenskaper för kyrkan, Specialräkenskaper, SE/HLA/1010078/L I b/2 (1658–1745).

Själövads kyrkoarkiv (digitoituna Riksarkivetin tietokannassa).

Räkenskaper för kyrkan, SE/HLA/1010173/L I/1 (1668–1801).

Stockholms Stadsarkiv (SSA), Tukholma

Perukirjat, Tukholma 1706:968–970 Anna Elisabet Förman.

Suomen Muinaismuistoyhdistyksen (SMY) arkisto, Helsinki (Museovirasto)

Hj 5 Emil Nervander, Berättelse öfver Finska Fornminnesföreningens sjetta konsthistoriska expedition sommaren 1896: Nykarleby–Tornio, afgifven af E. Nervander.

Emil Nervanderin arkisto Ht 28. SMY:n taidehistoriallisten retkikuntien matkapäiväkirjoja ja muistiinpanoja 2. Från konsthistoriska expeditionen 1896. XIV. Brahestad.

Suomen kansallismuseo (KM), Helsinki

Pääluetelo.

KM 2287:1, KM 4548:3–4, KM 4549:1–2 (= KM 59:1–2), KM 64044:1–2.

Kirjallisuus

- Appelgren, Arne & Rosenholm, Gunnar 1948. *Solf kyrka och dess minnen*. Vasa, Solfs församling.
- Appelgren, J. R. 1942. *Opuscula Aspeliniana: Kirjoitelmia kulttuurihistoriamme varhaistaipaleelta J. R. Aspelinin satavuotispäiväksi 1.VIII.1942*. I–II. Helsinki, Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Appelgren, Kari 1985. Om den skulpterade och målade inredning i svenska Österbottens kyrkor. *Svenska Österbottens historia* V, s. 639–753. Vasa.
- Aspelin, Eliel 1891. *Suomalaisen taiteen historia pääpiirteissään*. SKS Toimituksia 80. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Aspelin, Eliel 1895. Konsthistoriska notiser. *FM* 1895, s. 44–47. Helsingfors, Finska Fornminnesföreningen.
- Aspelin, J. R. 1884. Muistoonpanoja taiteilijoista Suomessa ennen aikaan. *H ark* VIII, s. 73–103. Helsinki.
- Aspelin, J. R. 1899. Några konstnärsminnen. *FM* 1899, s. 28–31. Helsingfors 1900, Finska Fornminnesföreningen.
- Aspelin, J. R. 1907. Det kyrkliga konstmåleriets utöfvare i vårt land. *SM FM Finskt Museum* 1907, s. 1–7. Helsinki, Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Boëthius, Gerda 1932. *Dalarne 1*. Sveriges kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Stockholm, Svenska bokhandelscentralen.
- von Bonsdorff, Bengt 1988. Kuvataide 1600- ja 1700-luvulla. *Ars Suomen taide* 2, s. 257–319. Helsinki.
- Byström, Engelbert 1955. *Råneå socken 1654–1954*. Luleå.
- Ehrnrooth, Annabrita 1969 [Ehrnrooth 1969a]. Kyrkomålarna Petter Bergström, Petter Bryström och målaren Roström från Piteå. *Norrbotten. Norrbottens museum årsbok* 1970, s. 85–99. Luleå.
- Ehrnrooth, Annabrita 1969 [Ehrnrooth 1969b]. *Målaren Petter Bergström*. Eget förlag.
- Elgenstierna, Gustaf 1926. *Den introducerade svenska adelns ättartavlor med rättelser och tillägg*, II. Stockholm, Norstedt.
- Finska Fornminnesföreningens utställning af dess sjetta konsthistoriska expeditions arbeten i nord-österbottniska kyrkor sommaren 1896. Helsingfors 1897.
- Gardberg, C. J., Möllerum, Diedrich. Kansallisbiografia-verkkojulkaisu. *Studia Biographica* 4. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997– (viitattu 25.11.2019). Artikkelin pysyvä tunniste <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kgb-002519>.
- Jakobsson, Ole 1991. Altaruppsatser i Pedersöre kyrka. *Pedersöre 1991*. Jakobstads Tidnings jul- och hembygdsnummer. Bilaga till *Jakobstads Tidning* 289, 18.12.1991.
- Kasto, Marko 2001. Mestareita ja oppipoikia. Pohjanmaalla toimineet käsityöläismaalarit. *Pohjanmaan museon julkaisuja* 26. Vaasa, Pohjanmaan museo.
- Kilpinen, Tuulikki & Kuurne, Jouni & Reijonen, Henni & Tuomio, Sari & Hornytzkyj, Seppo 2008. Nuori tuntematon : Isaac Wacklin. Yhteenvedo tutkimusprojektista vuosilta 2005–2008. *Krakelyyri. Konservointilaitoksen projekteja 2005–2008*. Helsinki, Valtion taidemuseo.
- Koskimies-Envall, Marianne & Linkamo, Jaakko & Salminen, Erkki 2009. *The Karl Hedman Art Collection and Select Choices from Other Collections in the Ostrobothnian Museum*. Vaasa, Hedmanin Säätiö.

Kotivuori, Yrjö 2005. *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852*. Verkkojulkaisu 2005 <<https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi>>. Luettu 3.12.2019.

Luukko, Armas 1971. *Vaasan historia I, 1606–1721*. Vaasa, Vaasan kaupunki.

von Malmberg, Boo 1978. Svensk porträttkonst genom fem århundraden. *Nationalmusei skriftserie* 18. Malmö.

Meinander, K. K. 1921. Tornion kirkon kaunistelu ja irtaimisto. *Tornio 1621 12/5 1921*. Oulu.

Meinander, K. K. 1926. Sextonhundralets konst. L. Wennervirta, *Finlands konst från förhistorisk tid till våra dagar*, s. 86–112. Helsingfors, Söderström.

Meinander, K. K. 1931. *Porträtt i Finland före 1840-talet*. Helsingfors, Finska Fornminnesföreningen.

Meinander, K. K. 1932. Ett prästpar från 1690. *Genos* 1932, s. 139–142. Helsingfors. Helsinki, Suomen sukututkimusseura.

Mähönen, Reino 1975. Mikael Toppelius. *SMYA* 78. Helsinki, Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Mäntylä, Ilkka 1971. *Tornion kaupungin historia* 1. osa 1621–1809. Tornio.

Möllerum, Didrik (Diedrick) 1961. *Svenskt konstnärslexikon* IV, s. 171. Malmö, Allhem.

Nervander, Emil 1899. Från Brahestad och Torneå. *Turistföreningens i Finland Årsbok*, s. 1–22. Helsingfors.

Nervander, Emil 1900. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen seitsemäs taidehistoriallinen retkikunta. *SM* 1899, s. 53–55. Helsinki, Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Pettersson, Lars 1986. *Tornion kirkko ja kellotapuli*. Oulu, Pohjoinen.

Pirinen, Hanna 1999. Luterilaisuuden lipunkantajat. Ortodoksian ajan reformaattorikuvat. *SM* 1998, s. 5–18. Helsinki, Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Pyökkänen, Riitta 1970. Barokin pukumuoti Suomessa 1620–1720. *SMYA* 71. Helsinki, Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Ringbom, Sixten & von Bonsdorff, Bengt 1978. Bildkonst. *Konsten i Finland*, s. 85–99. Helsingfors, Schildt.

Rodenstam, Greta 1960. *Hudiksvall. Glimtar från en gammal stad*. Hudiksvall.

Rosenholm, Gunnar 1965. *Solf sockens historia, II. Allmogekulturen i Solf-byarna med Munsmo*. [Solf], Solf kommuns förlag.

Rosenholm, Gunnar 1986. *Solf Kyrka. Historik utgiven till Heliga Trefaldighets kyrkans 200-års jubileum den 25 maj 1986*. Vasa, Solf församling.

Snellman, A. H. 1891. Turunlinnan rakennushistorian aineksia koonnut A. H. Snellman. *Analecta archaeologica Fennica* I. Helsinki.

Strandberg, Carl Henric 1832. Åbo stifts herdaminne ifrån Reformationens början till närvarande tid I. Åbo, Hjelt.

Telhammer, Ingrid 1978. Predikstolsmakare och predikstolskonst före 1777 i norra Hälsingland, Medelpad och Ångermanland. *Kungl. Skytteanska samfundets handlingar* 20. Uppsala.

Telhammer, Ingrid 1982. Altaruppsatsen i Solf. En studie över Måns Jonssons verksamhet som bildhuggare. *Taidehistoriallisia tutkimuksia* 6, s. 109–126. Helsinki.

Tuhkanen, Tuuji 2005. ”In memoriam sui et suorum posuit”. *Lahjoittajien muistokuvat Suomen kirkoissa 1400-luvulta 1700-luvun lopulle*. Åbo, Åbo Akademis förlag.

Valkeapää, Leena 2015. Vapaa kuin lintu. Emil Nervanderin elämä. *Taidehistoriallisia tutkimuksia – Konsthistoriska studier* 45. Helsinki, Taidehistorian seura.

Vuola, Katri 2015. Landomästaren. Från anonymitet till en konstruerad identitet. *Finskt Museum* 2013–2015, s. 81–104. Helsingfors, Finska Fornminnesförening.

Selkokari, Hanne 2008. Kalleuksia isänmaalle. Eliel Aspelin-Haapkylä taiteen keräilijä ja taidehistorioitsijana. *SMYA* 115. Helsinki, Suomen Muinaismuistoyhdistys.

Åkerblom, K. V. 1941. *Korsholms historia* I. Vasa, Korsholms kommun.

”ANTOI VIIMEISENKIN KULTASORMUKSENSA” Kultaesinekeräykseen (1940–1941) lahjoitettujen korujen tuntemattomat vaiheet

Välirauhan aikana järjestetyn vapaaehtoisen kultaesinekeräyksen tarkoituksena oli kerätä varoja Suomen ilmapuolustuksen vahvistamiseksi. Kultaesineitä kerättiin huhtikuusta 1940 helmikuuhun 1941. Alle vuoden kestäneen keräyksen aikana suomalaiset lahjoittivat 1752 kiloa kultaesineitä, joista irrotettiin yli 10 kiloa korukiviä. Lahjoittajat saivat merkiksi osallistumisestaan ”rautasormuksen”. Kultaesineet oli tarkoitus sulattaa harkoiksi ja myydä ulkomaille ja käyttää näin saadut varat ilmapuolustusaseiden hankkimiseen. Keräys tuotti valtiolle noin 178 miljoonaa markkaa, joka tuloutettiin valtiovarastoon satunnaisena tulona vuonna 1946. Alkuperäisen tarkoituksen sijaan ”tuotto käytettiin kansanhuollon tarpeisiin, pääasiassa viljan ostoon ulkomailta”.¹ Sadoistatuhansista esineistä museot onnistuivat pelastamaan ainoastaan hieman yli 400 esinettä kokoelmiinsa. Lisäksi noin 225 kiloa esineitä päätyi erinäisten vaiheiden kautta vuonna 1948 helsinkiläiselle kultasepälle. Aineellisen kulttuuriperinnön ja suomalaisen kultasepäntönnön historian säilyttäminen näkökulmasta keräys aiheutti peruuttamatonta vahinkoa.

Kiinnostukseni kultaesinekeräykseen heräsi toimiessani Suomen Kultaseppien Liitto ry:n puheenjohtajana 2008–2012, jolloin pääsin usein kuulemaan seniorikultaseppien tarinoita kultaesinekeräyksestä ja siihen liittyneestä helsinkiläisestä kultasepästä. Tässä artikkelissa päähuomio kohdistuu lahjoitettujen korujen ja esineiden kohtaloon kulttuurihistoriallisella painotuksella.

Kultaesinekeräys oli yksi parhaiten onnistuneista kansalaiskeräyksistä aikanaan. Sen merkitystä lisää ainutlaatuinen ulottuvuus, jossa mitä henkilökohtaisin yhdistyy kollektiiviseen pyrkimykseen. Erityisesti vihkisormusten lahjoittamisen voi nähdä kansakunnan ja yksilön symbolisen liiton vahvistamisena. Koska keräyksen tuottoa ei käytetty tarkoitukseensa, on aiheellista selvittää, mitä näille erityisen merkityksen omaaville esineille tapahtui.

Tärkeimmät lähteet ovat Suomen Pankin johtokunnan arkistossa säilytetty kultaesinekeräyksen arkisto 1940–1941 sekä Kansallisarkistossa säilytetty Sota-arkiston Kultaesineiden keräystoimikunta 1940–1941 -arkisto sekä Suomen Kultaseppien Liitto ry:n pöytäkirjat vuosilta 1939–1940.

Kuva 1. Kultaesineiden lajittelua 11.4.1940. Kuva: Aarne Pietinen. Museo-
virasto. Historian kuvakokoelma. [https://www.finna.fi/Record/musketti.
M012:HK19670603:43185](https://www.finna.fi/Record/musketti.M012:HK19670603:43185). Ladattu 25.4.2019.

Keräyksen toteutuksesta vuosikymmenten vaikenemiseen

Kultaesineiden keräys alkoi vapaaehtoisena kansalaiskeräyksenä talvisodan jälkeen 2.4.1940 ja päättyi virallisesti 28.2.1941. Suomen Ilmapuolustusliitto, Lotta Svärd -järjestö ja Suomen Sosialidemokraattinen Työläisnaisliitto perustivat keräystoiminnan järjestämiseksi Kultaesineiden keräystoimikunnan huhtikuussa 1940. Myös Suomen Pankki oli edustettuna toimikunnassa, koska sillä oli merkittävä rooli keräyksen käytännön järjestelyissä. Järjestäjätahojen yhteiskunnallinen vaikutusvalta oli erittäin mittava.² Keräyksen suojelijana toimi tasavallan presidentti Kyösti Kallio, joka kutsui Suomen Ilmapuolustusliiton puheenjohtajan kauppaneuvos S. A. Hariman keräystoimikunnan puheenjohtajaksi. Toimikunnan sihteeriksi ja sen alaisuuteen perustetun keräystoimiston johtajaksi tuli Suomen Ilmapuolustusliiton asiamies E. J. Helle. Lotta Svärd -järjestöä edusti sen puheenjohtaja Fanni Luukkonen, Sosialidemokraattista Työläisnaisliittoa puheenjohtaja Anni Huotari ja Suomen Pankkia johtaja A. K. Kivialho. Käytännön järjestelyistä, tiedotuksesta, lahjoitusten vastaanotosta ja vastikesormusten jakamisesta vastasi keräystoimisto. Se työllisti parhaimmillaan yli kymmenen henkilöä.³ (Kuva 1.)

Lahjoituksia ottivat vastaan pankit, paikalliset lotta- ja suojeluskuntajärjestöt, keräystoimisto ja Suomen Pankki. Kaikki lahjoitukset toimitettiin

edelleen Suomen Pankkiin, jossa Työläisnaisliiton ja Lotta Svärd -järjestön jäsenet lajittelivat ja tarkastivat esineet pankkivirkailijoiden valvonnassa.

Keräykseen osallistumisen merkiksi jaetut vastikesormukset suunnitteli kuvanveistäjä Mauno Oittinen, ja niitä oli kaksi eri mallia: heraldisella ruusulla varustettu profiililtaan puolipyöreä sormus sekä ilmavoimien hakarisitunnuksella ja tyylitellyillä siivillä varustettu ilmapuolustussormus.⁴ (Kuva 2.) Heraldisen ruususermoksen sai kultaisen kihla- tai vihkisormuksen lahjoittamisesta ja ilmapuolustussormuksen mistä tahansa yli kaksi grammaa painavasta, kultapitoisuudeltaan vähintään 14 karaatin kultaesineestä. Sormuksia jaettiin keräyksessä noin 388 600 kappaletta.⁵

Keräykseen lahjoitettiin noin 315 000 kultasormusta, 1 100 rannerengasta, 1 500 rintaneulaa, 8 100 kultaketjua, 2 500 kultakelloa sekä tuhansia muita esineitä. Keräyksen määrälliseen onnistumiseen vaikutti järjestäjätahojen yhteiskunnallinen merkitys sekä keräykseen ja ”talvisodan henkeen” liittyneet diskurssit. Näitä käsittelen enemmän kandidaatintutkielmassani ”*Kenen sormessa kulta koreilee*” – *Kulta raudaksi -keräyksen vaietut liikkeet 1940-luvulla*.⁶ Kaikki kulta ei kuitenkaan päätnyt hyväntekeväisyyteen lahjoittajiansa tarkoittamalla tavalla, vaan sulattamisen sijaan osa esineistä myytiin museoesineiksi sekä raaka-aineksi hammaslääkäreille ja kultasepille. Vielä vuonna 1948 myytiin noin 225 kiloa esineitä anonyymille helsinkiläiselle kultasepille.

Kuva 2. Keräyksen mainosjulisteessa on kuvattuna sekä ilmapuolustussormus että heraldisella ruusulla varustettu vastikesormus. Kuva: Kare Salonvaara. Kansallisarkisto.

Kesällä 1941 syttyneen jatkosodan aikana sensuuri vaiensi keskustelun keräyksestä. Valtiontilintarkastajat kirjoittivat ensimmäisen kerran vuonna 1943 tilintarkastuskertomukseen, että ”olisi varsin toivottavaa, että lopullinen tilitys keräyksen tuloksesta voitaisiin laatia jo mahdollisimman pian”. Vielä vuonna 1948 tilintarkastajat totesivat tilityksen olevan edelleen tekemättä.⁷ Vasta vuonna 1950 valtioneuvosto asetti tutkimustoimikunnan selvittämään keräystä ja sen tilitystä.

Syksyllä 1951 tutkimustoimikunta luovutti raporttinsa valtioneuvostolle, joka antoi sen edelleen asian myöhempää käsittelyä varten ministeri Saka-ri Tuomiojalle tutustuttavaksi.⁸ Kultaesinekeräys oli Tuomiojalle ennestään tuttu, sillä hän oli toiminut vuodesta 1945 Suomen Pankin pääjohtajana.⁹ Raportti ei kuitenkaan koskaan palautunut valtioneuvostolle, eikä aiheeseen palattu yli 30 vuoteen. Seuraavan kerran raportti nousi esiin vasta vuonna 1985 valtioneuvoston arkistonhoitajan tiedustellessa sitä Suomen Pankin johtokunnan arkistosta.¹⁰ Julkisuuteen raportti tuli ensimmäisen kerran vasta joulukuussa 1987, jolloin Yleisradion toimittaja Olli Ihamäki käsitteli kul-
taesinekeräystä radio-ohjelmassaan.¹¹

Minne kulta päätyi

Keräystoimikunta ryhtyi nopeasti realisoimaan keräyksen tuottoa. Kultaa sulatettiin harkoiksi jo keräysaikana ja sitä myytiin Yhdysvaltoihin noin 348 kiloa. Lisäksi suomalaisille hammaslääkäreille myytiin sulatettua kultaa noin kilo ja kultaesineitä viisi kiloa ja kultasepille myytiin sulatettua kultaa noin 20 kiloa, kultaesineitä yli 11 kiloa sekä kullan puhdistamisessa eroteltua hopeaa lähes 60 kiloa. Tästä noin 91 kilosta myytiin kultaseppä Eino Westerbackin¹² yritykselle N. Westerback Ky:lle yli 81 kiloa. Lisäksi kultaa myytiin 300 gram-
masta 3,5 kiloon viidelle muulle kultasepäalan yritykselle. Kaikki myynnit hyväksyi henkilökohtaisesti joko keräystoimikunnan puheenjohtaja Harima tai Suomen Pankin Kivialho.¹³

Tammikuussa 1941 keräystoimikunta luovutti puolustusministeriölle 526 kiloa harkkokultaa sekä Yhdysvaltoihin myydystä kullasta saadut 310 000 dollaria. Kesäkuussa 1941 syttyneen jatkosodan olosuhteissa loppujen esineiden sulatusta ei päästy aloittamaan ja keräystoimikunta lahjoitti lopun kerä-
ystuoton sellaisenaan puolustusministeriölle lokakuussa 1943 ja toimikun-
nan toiminnan katsotaan päättyneen tähän. Keräystoimikunnan tulot kullan myynnistä olivat noin 3,7 miljoonaa markkaa kulujen ollessa noin 3,1 mil-
joonaa markkaa. Suurimmat kulut toimikunnalle syntyivät pääasiassa vasti-

kesormusten valmistuttamisesta N. Westerback Ky:ssä ja Kultakeskus Oy:ssä. Molemmat laskuttivat toimikuntaa yli miljoonalla markalla.¹⁴

Puolustusministeriö jatkoi keräystuoton realisointia eversti Inge Pippingin johdolla, ja sulattamatta jääneiden tuhansien esineiden sulattaminen päästiin aloittamaan Outokumpu Oy:ssä loppuvuodesta 1943. Neuvostoliiton suurhyökkäys Karjalan kannaksella keskeytti työt kesäkuussa 1944 ja maan miehityksen pelossa aloitettiin kullan evakuointi Suomen Tukholman suurlähetystöön. Ulkoministeri Henrik Ramsayn sihteeri J. A. Segercrantz järjesti kullan salakuljetuksen Ruotsiin.¹⁵ Operaatio vaati 17 lentoa Tukholmaan, joista viimeiset tehtiin aselevon aikana syksyllä 1944, jolloin liittoutuneiden asettama valvontakomissio oli jo majoittuneena hotellin Torniin.¹⁶

Puolustusministeriön toimesta tapahtuneista myynneistä pystyy muodostamaan ainoastaan fragmentaarisen kuvan. Vuoden 1951 raportissa niistä kerrotaan, että ”kulta oli pyritty realisoimaan ulkomaille ulkomaan valuuttoihin ylipäällikön ja puolustusministeriön kannan mukaisesti”. Eversti Pipping kertoi ylimalkaisesti, että kulttuurihistoriallisia merkittäviä koruja oli myyty museoille Ruotsiin ja Suomeen. Ruotsalaisille kultasepille myytiin noin 1,5 kiloa jalokiviä.¹⁷ Vaikka jalokivistä olisi saanut paremman hinnan Suomessa, myytiin niistä arvokkaimmat Ruotsiin ulkomaan valuutan saamiseksi. Vuonna 1944 myytiin N. Westerback Ky:lle noin 35 500 jalo- ja korukiveä, yhteensä yli seitsemän kiloa.¹⁸

Suomen Pankki teki lokakuussa 1945 valtiovarainministeriölle ostotarjouksen jäljellä, edelleen Ruotsissa olevasta 929 kilosta harkkokultaa. Kaupasta sovittiin varsin suurpiirteisesti, ja pankki maksoi kullasta valtion tilille 138,4 miljoonaa markkaa. Myöhemmin Suomen Pankki katsoi, että kauppa piti sisällään myös sulattamattomat noin 225 kiloa kultapitoisia esineitä, yli viisi kiloa hopeaesineitä sekä kaikki muutkin jäljellä olevat 150 esinettä. Pankin perustelu oli, että harkkokullasta noin 252 kiloa oli puhdistamatonta, jolloin siitä oli muita metalleja noin 50–60 kiloa ja sulattamattomissa esineissä puhdasta kultaa oli arviolta sama määrä. Jos kaupassa maksettu grammahinta olisi määräytynyt puhtaan kullan painon mukaan, olisi hinta ollut liian korkea. Tämän vuoksi hinta olisi määräytynyt koko erän bruttopainon mukaan. Suomen Pankki ilmoitti myös kirjanpitoonsa merkityn kauppasumman kokonaishinnasta esineiden osuudeksi noin yhdeksän miljoonaa markkaa. Tutkimustoimikunnan mukaan valtioneuvoston ja Suomen Pankin on täytynyt sopia transaktiosta suullisesti, koska asiakirjoista ei löytynyt tätä tukevia todisteita. Tutkimustoimikunta tyytyi toteamaan asian jääneen huonon valmistelun ja heikon organisoinnin vuoksi epäselväksi, mutta kuitenkin “kaikki asianhaarat huomioon ottaen – – puheenalaiset kulta- ja koruesineet

luettaisiin kauppaan sisältyneeksi”.¹⁹ Seuraavana vuonna 1946 Suomen Pankki myi harkkokullan Ruotsin Valtionpankille hieman alle neljällä miljoonalla kruunulla, ja Valtioneuvoston päätöksellä keräyksen koko tuotto, noin 178 miljoonaa markkaa tuloutettiin valtiovarastoon satunnaisena tulona.

Viimeisten korujen ja esineiden myynti anonyymille kultasepälle

Sulattamattomia esineitä oli yritetty myydä Ruotsiin, mutta koska niistä ei saatu riittävän hyvää hintaa, ne palautuivat Suomeen. Tukholmassa asiaa hoidanut ministeri G. A. Gripenberg ei muistanut, miten asia oli hoidettu, eikä tästä löytynyt myöskään mitään dokumentteja, joten tiedossa ei ole, miten tai koska tämä tapahtui. Suomen Pankissa mietittiin, miten nämä viimeiset, noin 225 kiloa esineitä saataisiin realisoitua. Kivialho kertoi tutkimustoimikunnalle, että ”erinäisiin koruesineisiin nähden oli tuotu esiin sellaisiakin käsityksiä, että ne voitaisiin myydä sellaisenaan, mutta tuosta ajatuksesta oli luovuttu, kun oli katsottu sellaisen menettelyn voivan herättää paheksumista esineiden lahjoittajissa”, samoin oli harkittu myös niiden myymistä huutokaupalla, mutta myös tämä ajatus oli hylätty epäsovivana.²⁰

Joulukuussa 1948 Suomen Pankki myi yhtä esinettä, vapaaherratar Hjärenen korua, lukuun ottamatta loput esineet ”useista ostotarjouksista korkeimman tarjouksen tehneelle tšekäläiselle kultasepälle sellaisin nimenomaisin ehdoin, että esineitä ei saa myydä sellaisenaan, vaan ne oli sulatettava. Kultasepän nimeä ja kauppahintaa tohtori Kivialho ei pitänyt tarpeellisena ilmoittaa, koska kerran katsoi esineiden silloin olleen Suomen Pankin omaisuutta”. Samassa kaupassa kultasepälle myytiin myös viiden kilon edestä hopeaesineitä. Kauppahinnasta Kivialho totesi, että se oli suurempi kuin esineistä valtiolle vuonna 1945 maksettu hinta, mutta rahan arvon alenemisen sekä kultakeräyksestä syntyneiden kulujen vuoksi pankki ei saanut kaupasta voittoa.²¹

Suomen Pankin arkistosta löytyi vain yksi kyseiseen kauppaan liittyvä asiakirja. Sen ovat allekirjoittaneet 17.12.1948 Suomen Pankin pääjohtaja Sakari Tuomioja, johtokunnan jäsenet A. K. Kivialho, Urho Kekkonen ja Paavo Raittinen. Siinä todetaan lyhyesti: ”Myytiin arviohintaan mk 25.500.000:- Puolustuslaitokselle sodan aikana tehdyistä lahjoituksista jäljellä olevat sekalaiset kultapitoiset koru-, ym. esineet, joista Suomen Pankki oli aikoinaan maksanut Puolustusministeriölle mk 9.037.701:30 ja joiden sisältämä puhdas kultamäärä arvioitiin korkeintaan 50 kiloksi.”²² Tutkimustoimikunta kirjoitti raportissaan, että ”esineiden myynnistä kotimaahan saamaansa hintaa Suo-

men Pankki ei ole allekirjoittaneille ilmoittanut”²³, jolloin yksiselitteinen päätelmä on, että asiakirja on liitetty arkistoon vasta tutkimustoimikunnan toimitettua raportin marraskuussa 1951 valtioneuvostolle.

Poikkeukselliset ajat ja tarkoituksenmukaiset lakimuutokset

Koska lahjoituksia tuli sodan aikana valtiolle runsaasti, oli syytä myös varmistaa niiden päätyminen oikeaan tarkoitukseen. Kolmisen viikkoa keräyksen alkamisen jälkeen, huhtikuussa 1940 tuli voimaan laki poikkeuksellisista oloista johtuvien tarpeiden tyydyttämiseen kerättyjen lahjavarojen käytöstä, jota seurasi toukokuussa lain täytäntöönpanosta annettu valtioneuvoston päätös. Niiden mukaisesti valtiovarainministeriön alaisuuteen perustettiin lahjatavaratoimikunta tehtävänään muun muassa ”valvoa, että rahalahjoitukset ovat tulleet käytetyiksi lahjoittajain määräämiin tarkoituksiin” sekä ”vaatia lahjoitusten vastaanottajilta selvitys tavarassa vastaanotetuista lahjoituksista ja niidenkäytöstä lahjoittajain ilmaisemientarkoitusten mukaan”.²⁴ Heinäkuussa 1943 lahjatavaratoimikunta kirjasi pöytäkirjaansa, ettei sen mielipidettä ollut kuultu kultaesinekeräyksessä kertyneitä varoja jaettaessa. Seuraavana vuonna, pian keräystuloksen siirryttyä puolustusministeriölle, laki kumottiin eivätkä valtiolle ja valtion laitoksille tehdyt lahjoitukset uuden päätöksen mukaan enää kuuluneetkaan valvottavien lahjoitusten joukkoon.²⁵ Todennäköisesti Kivialho katsoi tämän uuden päätöksen riittävän syyksi, ettei hänen tarvinnut kertoa tutkimustoimikunnalla vuoden 1948 kaupan toisen osapuolen nimeä eikä kauppasummaa, tosin asiaa ei erityisemmin edes pyritty selvittämään.

Lakimuutoksia enemmän lahjoitusvarojen käyttöön vaikutti kuitenkin sodan aikainen tilanne, joka esti varojen tarkoituksenmukaisen realisoimisen ja sodan jälkeen varojen käyttäminen tarkoitukseensa ei ollut enää ajankohataista. Puolustusministeriössä kuitenkin toivottiin keräystuoton päätyvän alkuperäisen tarkoituksen mukaisesti puolustuslaitoksen käytettäväksi, mutta tämä vaihtoehto sivuutettiin valtioneuvostossa ja puolustusministeri Mauno Pekkalan ilmoitus tästä tuli täytenä yllätyksenä hänen virkamiehilleen. Erityisesti eversti Pipping toi myöhemmin esiin mielipiteensä siitä, että tässä toimitettiin väärin ja vastoin keräyksen tarkoitusta.²⁶ Tutkimustoimikunnan kanta kuitenkin oli, että sodan jälkeen varojen tulouttaminen valtiovarastoon valtion satunnaisena tulona oli asianmukaista ja että varojen käytössä ei ollut paljastunut väärinkäytöksiä.²⁷

Kansallismuseon korunäyttely marraskuussa 1940

Kansallismuseon Rahakammiossa avattiin marraskuun 1940 alussa kahdeksi viikoksi kultaesinekeräyksen korunäyttely.²⁸ Näyttely oli Kansallismuseon maisteri Appelgrenin ja Suomen Pankin maisteri Kajantien idean tulos. Keräyksen alkuvaiheessa kultaesineitä lahjoitettiin erityisen runsaasti: hieman yli kahdessa kuukaudessa koruja oli lahjoitettu yli tuhat kiloa. Näin suureen määrään mahtui myös kulttuurihistoriallisesti merkittäviä esineitä, joihin Appelgren pääsi tutustumaan vieraillessaan useita kertoja Suomen Pankissa.²⁹ Hän ohjeisti esineiden lajittelijoita laittamaan sivuun heidän mielestään erikoisilta ja vanhoilta näyttävät esineet sekä kirjaamaan ylös niiden lahjoittajatiedot.³⁰

Keräystoimikunta asetti näyttelytoimikunnan, jonka johtajaksi nimettiin valtionarkeologi C. A. Nordman. Näyttely tarjosi hyvän tilaisuuden museon tutkijoille tutustua kerättyyn aineistoon ja Nordmanin mukaan näyttelyä varten tehdyn tutkimustyön tavoitteena oli historiallisen katsauksen luominen suomalaisen kultasepäntyöhön sekä sen dokumentointi: ”Näyttelyssä historiallinen kehitys esitetään osaksi tyyliyhminä, joihin on kerätty tyypillisiä esineitä kultakin ajanjaksolta, ja osaksi eri koruryhmien kehityssarjana. Siten on voitu esimerkiksi esittää vihkimäsormuksen historia 1700-luvun alusta nykypäiviin asti.” Lisäksi hän kertoi, että ”Parhaita löytöjä lahjaesineitten joukossa on maisterinsormus vuodelta 1769, tätä ennen tunnetaan vain yksi yhtä varhainen kotimainen maisterinsormus. – – Edelleen on tavattu vanhoja maisterinsormuksia yliopistomme 200-vuotisjuhlassa 1840 pidetyssä promotiossa ja filosofiantohtorinsormus 1820-luvulta.”³¹ Kahden viikon aikana luetteloiitiin 2370 esinettä ja 153 merkkiä ja mitalia. Näiden joukosta näyttelyyn valikoitui noin tuhat esinettä, jotka asetettiin Appelgrenin suunnitelman mukaan esille.³²

Helsingin Sanomissa kerrottiin jo kesäkuussa, että museoarvoa omaavia koruja oli kerätty erilleen muista koruista ja esimerkkeinä näistä mainittiin ”oululaisen kultasepän vuonna 1702 laittama ohut vihkimäsormus ja vanha miniatyyrisormus mikä on peräisin barokkiajalta. Uusrokokoon kookkaita, suurikivisiä n.s. prameita sormuksia joita pääasiassa tamperelaiset kultasepät ovat viime vuosisadan puolivälissä tehneet on huomattavan paljon”.³³ Kansallismuseolla oli ilmeisesti jo ennen näyttelyä ajatus pelastaa merkittävimmit korut sulatukselta ja lunastaa ne museolle, sillä lokakuun alussa keräystoimikunnan lehdistötiedotteessa korostettiin korujen kulttuurihistoriallista arvoa perusteluna sille, että korut eivät menneet sulatettaviksi. Sen sijaan ”– – tehdyn lahjoituksen kullanarvo joutuu maanpuolustukselle”.³⁴ Näyttelyn jälkeen esineet kuitenkin palautuivat Suomen Pankkiin odottamaan jatkotoimia, suurin osa sulatusta.

Näyttelyä mainostettiin ja siitä kirjoitettiin useita kertoja *Helsingin Sanomissa*.³⁵ Se huomioitiin myös Suomen Kultaseppien Liito ry:ssä, kun ”jäsen E. Aarne ilmoitti, että kansalliskeräyksen tuottamat arvokkaimmat kultaesineet olivat nyt näytillä Kansallismuseossa”. Appelgren oli myös ”ehdottanut [E. Aarnelle], että kultaseppien liitto – – hankkisi kultaa, joka voitaisiin valtiolle näiden esineiden sijasta luovuttaa ja siten saataisiin museo- ja näyttelytarkoituksia varten pelastetuksi sellaisia kultaseppätoita, joilla olisi kulttuuri- ja historiallista arvoa”.³⁶ Suomen Kultaseppien Liitto ry:n joulukuun kokouksen pöytäkirjaan merkittiinkin liiton kymmenen eturivin jäsenen lahjoittaneen kultaa, ”– – jotta voitaisiin Kansallismuseolle pelastaa 300 g kultaesinekeräyksen tuottamista mielenkiintoisimmista esineistä – –”.³⁷ Seuraavassa *Kultaseppien Lehdessä* näyttely todettiin arvokkaaksi todisteeksi suomalaisten kultaseppien mestarillisuudesta, ”he olisivat olleet kunniaksi mille kansalle tahansa”.³⁸

Näyttelyn kävi katsomassa 2477 henkilöä ja pääsylipputulot, noin 8 000 markkaa lahjoitettiin kultaesinekeräykseen. Suomen Museoliiton vuosikokous osui samaan aikaan näyttelyn kanssa, ja vuosikokouksen osallistujat pääsivät tutustumaan näyttelyyn Appelgrenin opastuksella. Tämän seurauksena monet maaseutumuseot päätyivät näyttelyn jälkeen hankkimaan joitakin esineitä kokoelmiinsa Kansallismuseon välityksellä.³⁹ Museoille myytiin kaiken kaikkiaan hieman yli 400 esinettä; kultaesineitä hieman alle kaksi kiloa ja hopeaesineitä noin 800 grammaa.⁴⁰ Nämä myynnit tapahtuivat pääasiassa kultaesineiden keräystoimikunnan aikana, Kansallismuseossa järjestetyn näyttelyn jälkeen vuosina 1940–1942. (Kuva 3.)

Kuva 3. Hämeenlinnan kaupunginmuseon perusnäyttelyssä esillä olevia, keräyksestä lunastettuja koruja. Kuva: Heikki Haavisto, Hämeenlinnan kaupunginmuseo, Museo Skogster.

Vapaaherratar Hjärnen koru

Keväällä 1951 pankinjohtaja Kivialho esitteli vapaaherratar Hjärnen korua⁴¹ kultaesinekeräyksen tutkimustoimikunnalle. Kivialho kertoi korun jääneen Suomen Pankille, koska ”historiallista arvoa omaavana perintöesineenä sen realisoiminen sopivalla tavalla oli tuottanut vaikeuksia” eikä sitä ollut haluttu myydä ”kenellekään vieraalle henkilölle”.⁴² Seuraavan kerran koru nousee keskusteluun joulukuussa 1954, kun Muinaistieteellisen toimikunnan johtaja valtionarkeologi C. A. Nordman lähestyi kirjeellä Suomen Pankkia toiveenaan korun saaminen Kansallismuseon kokoelmiin. Hän kirjoitti Suomen Pankin johtokunnalle esittämässään pyynnössä, että ”on erinomaista, että koru on säilynyt, sillä se on eräs harvoja historiallisesti muistorikkaita koruja maassamme ja edustaa suoraan keisarillisena lahjaesineenä arvokkaasti määrättyä kansamme historiassa merkittävää ajanjaksoa”.⁴³ Helmikuussa 1955 koru siirtyi Kansallismuseoon säilytettäväksi.⁴⁴

Korun oli lahjoittanut kultaesinekeräykseen rouva Thyra Sumelius, ja edelliselle omistajalleen vapaaherratar Gustafva Hjärnelle sen oli lahjoittanut keisari Aleksanteri I vuonna 1819. Maaherran vaimo, vapaaherratar Gustafva ja hänen puolisonsa Gustaf Hjärne olivat kiisteltyjä Suomen sotaan liittyviä hahmoja. Gustaf Hjärneä pidettiin pääsyyllisenä Viaporin linnoituksen antautumiseen vuonna 1808. Hänen kerrottiin asevaraston hoitajana antaneen linnoituksen komentajalle C. O. Cronstedtille virheellistä tietoa puolustuskyvystä ja ammusten määrästä, mikä johti lopulta linnoituksen antautumiseen. Gustafva Hjärnen puolestaan kerrottiin olevan yksi kolmesta Viaporin puolustustahtoa heikentäneestä aatelisrouvasta. Tämä huhu sai ilmeisesti alkunsa vapaaherrattaren saatua venäläisen eläkkeen leskeksi jäätyään.⁴⁵ Venäjän keisarilta saatuna lahjana koru sopisi tähän narratiiviin erinomaisesti. Kyseessä lienee kuitenkin toisen tyyppinen lahja. Aleksanteri I:llä oli Suomen-matkoillaan tapana yöpyä yksityiskodeissa ja vastaavanlaiset korulahjat isäntäväelle olivat varsin tavanomaisia. Lähes kuukauden kestäneellä matkallaan Suomeen vuonna 1819 keisari yöpyi myös Hämeenlinnassa maaherra Hjärnen luona ja lahjoitti korun tuolloin Gustafva Hjärnelle kiitokseksi isäntävään osoittamasta vieraanvaraisuudesta.⁴⁶

Koru itsessään on toiminut helmikaulanauhan lukkona ja Gustafva Hjärnellä on se kaulassaan Wilhelm Carstensin vuonna 1827 hänestä maalaamassa muotokuvassa. (Kuva 4.) Korussa on keskellä iso ruskeanpunainen hessoniittigranaatti, jota kiertävät vanhahiontaiset timantit kolmessa kehässä. Sisimmässä kehässä on 16, keskimmäisessä 18 ja uloimmassa 20 timanttia. (Kuva 5.) Yhteispainoltaan nämä 54 timanttia ovat noin 13,8

Kuva 4 (ylhällä). Gustafva Hjärne Wilhelm Carstensenin maalaamaan muotokuvaan perustuen. Kuva: Danielson-Kalmarin teoksessa *Finska kriget och Finlands krigare 1808–1809*.

Kuva 5 (alhaalla). Gustafva Hjärnen koru. Kuva: Erkki Varjonen.

karaattia. Korua ei ole leimattu, joten sen valmistusaika, -paikka ja materiaali jäävät avoimiksi. Tyypillisesti tuon ajan venäläiskorut on tehty niin, että kultaiselle pohjalle on juotettu muuta materiaalia, usein hopeaa olevat kastikat. Näin vaikuttaa olevan myös nyt käsillä olevassa korussa, jossa aika on tummentanut kastikat. Timantit on istutettu niin sanotulla vuoluistutuksella, eräänlaisella umpi- ja kynsi-istutuksen yhdistelmällä. Koru oli esillä Kansallismuseon perusnäyttelyssä vuosina 2000–2017.

Päätelmät

Kultaesinekeräys on ollut yksi merkittävimmistä kansalaiskeräyksistä Suomessa, joten siihen nähden sitä on tutkittu todella vähän. Sadat tuhannet suomalaiset lahjoittivat henkilökohtaiset aarteensa saamatta mitä luvattiin. On selvää, että sodan jälkeisessä tilanteessa tuoton käyttäminen ilmapuolustukseen olisi ollut poliittisesti vähintäänkin arkaluontoista, jollei mahdollonta. Suomen Pankin narratiivin mukaan tuotto käytettiin ”viljan ostamiseen ulkomailta”, mutta sen selvittäminen, miten satunnaisena tulona valtiovarastoon kotiutettu summa on käytetty, vaatisi oman tutkimuksensa. Pimentoon jää, miksi tutkimustoimikunnan raportti ei palautunut syksyllä 1951 minis-

teri Tuomiojalta valtioneuvostolle. Hän oli Suomen Pankin pääjohtajana os-tamassa keräyksen tuottoa valtiovarainministeriöltä vuonna 1945, myymässä loppua harkkokultaa Ruotsin Valtionpankille vuonna 1946 ja viimeisiä esi-neitä helsinkiläiselle kultasepälle vuonna 1948. Epäselväksi jää myös, miksi valtioneuvostossa ei palattu aiheeseen.

Kultaesinekeräyksen tutkimustoimikunnan loppupäätelmä, että lahjoitus-ten ja niistä saatujen varojen käytössä ei tapahtunut väärinkäytöksiä perus-tuu siihen olettamaan, että vuonna 1948 helsinkiläiselle kultasepälle mydyt esineet olivat siirtyneet Suomen Pankin omistukseen lokakuussa 1945. Eino Westerback näyttäytyy ainoana toimijana, jolla olisi ollut kauppaan riittävät resurssit sekä yhteistä historiaa niin kultaesinekeräyksen kuin Suomen Pan-kin Kivialhon kanssa. Vuoteen 1944 mennessä hänen yritykselleen oli myyty yli 81 kiloa jalometalleja sekä yli 35 500 jalo- ja korukiveä. Lisäksi hänen yrityksensä laskuttivat keräystoimikuntaa alpakkaisten vastikesormusten teosta lähes 2,5 miljoonalla markalla. Westerbackin nimi nousi myös esiin ai-koinaan seniorikultaseppien kanssa käymissäni keskusteluissa kultaseppänä, joka olisi saanut huomattavia määriä keräyskultaa käyttöönsä sodan jälkeen.

Käytetty aineisto ei vastaa siihen, että sulatettiin kaikki esineet kauppa-ehtojen mukaisesti uusien esineiden materiaaliksi. Kun leikkaamme Occa-min partaveitsellä ylimääräiset oletukset pois, jää selitysvoimaisimmaksi päätelmäksi se, että olisi ollut taloudellisesti järjetöntä sulattaa kaikki ehjät korut ja esineet, jos vaihtoehtona on ollut niiden myyntikuntoon saattaminen esimerkiksi ainoastaan poistamalla vanhat kaiverrukset. Näin osa esineistä on mahdollisesti päätenyt myyntitiskin kautta uusille omistajille. Hammas-lääkäreille myydyin kullin voi olettaa päätyneen sulatuksen ja puhdistuksen kautta hammaslääketieteelliseen käyttötarkoitukseensa.

Se minkälaisia kulttuurihistoriallisia aarteita joutui keräyksessä sulatetuksi jää pääosin hämärän peittoon. Esineiden lajittelu Suomen Pankissa tapah-tui Appelgrenin ohjeituksen mukaan, mutta lajittelijat eivät olleet korujen asiantuntijoita. Lisäksi ainoastaan alle prosentti esineistä ehdittiin luetteloi-da Kansallismuseossa. Museot täyttivät tehtävänsä resurssiensa mukaisesti, vaikka niihin pelastetut nelisensataa korua eivät kuulosta kerättyyn määrään suhteutettuna paljolta. Olosuhteet eivät sodan niukkuuden keskellä olleet museoiden puolella. Maisteri Appelgrenin toiminnan ansiosta saatiin kuiten-kin dokumentoitua Kansallismuseossa noin 2 500 esinettä ja pelastettua edes osa niistä Kansallismuseon lisäksi myös maaseutumuseoihin.

ABSTRACT

**“She Gave Away Even Her Last Golden Ring”
– The Untold Story of the Donated Jewelry 1940–1941**

During the period Moscow Peace Treaty from 1940 to 1941, also known as the interim peace, Finns were invited to donate personal valued gold items, such as wedding rings, to raise funds for improving Finnish air defence. Gold items were collected from April 1940 to February 1941. In less than a year Finns donated 1,752 kilograms of gold items from which more than 10 kilograms of gemstones were removed. The original plan was to melt the gold into bars and sell it abroad. The funds thus obtained were intended for purchasing air defence weapons. The collection generated some FIM 178 million, none of which was eventually used for the original purpose. After the war, according to the Bank of Finland's official narrative, 'the proceeds were used for the need of the nation, mainly for buying grain from abroad'. Through a chain of events, some 225 kilograms of collected gold items ended up with a goldsmith in Helsinki in 1948. From the point of cultural heritage and the reservation of the Finnish goldsmithing tradition, museums were able to save just over 400 significant objects.

Viitteet

- 1 Kultakorut menivät maanpuolustukseen. HS 16.2.1972; Kulta meni oikeaan osoitteeseen. IS 26.2.1982; Kultaesinekeräyksen tutkimustoimikunnan raportti 1950–51, SP.
- 2 Esim. Lähteenmäki 1995, 180; Pohls & Latva-Äijö 2009, 308; Uola 1994, 31–38.
- 3 SARk 1748/1, KA; Kultaesinekeräyksen arkisto 1940–1941, kansio 7, SP.
- 4 Lehti-ilmoituksia ja keräysmenettelyä koskevat asiakirjat. SARk 1748/1, KA; Rautasormus 1940. HS 28.5.1940.
- 5 Kultaesinekeräyksen arkisto 1940–1941, kansio 7; Kultaesinekeräyksen tutkimustoimikunnan raportti 1950–51, SP.
- 6 Varjonen 2018.
- 7 Kultaesinekeräyksen arkisto 1940–1941, kansio 7, SP.
- 8 Kultaesinekeräyksen tutkimustoimikunnan raportti 1950–51, SP.
- 9 Hallitukset ja ministerit vuodesta 1917. Valtioneuvosto; Johtokunnan jäseniä ja puheenjohtajia Suomen Pankin historiassa. Suomen Pankki; Valtioneuvoston pöytäkirja 13.12.1951, KA.
- 10 Kultaesinekeräyksen arkisto 1940–1941, kansio 7, SP.
- 11 Mihin katosi kansalta kerätty sormuskulta? Olli Ihamäki, Yleisradion radio-ohjelman litterointi 15.12.1987, kansio 7, SP.
- 12 Eino Westerback oli myös hämeenlinnalaisen Kultakeskus Oy:n osakas sekä Suomen Kultaseppien Liitto ry:n johtokunnan jäsen. Myöhemmin hänestä tuli Suomen Kultaseppien Liitto ry:n puheenjohtaja sekä Kultakeskus Oy:n pääomistaja. Kivialho ja Westerback olivat tutustuneet jo ennen kultaesinekeräystä. Talvisodan syyttyä Suomen Pankki ja Suomen Kultaseppien Liitto ry tekivät heidän johdolla sopimuksen jalome-

tallien tukkukaupasta ja ostolupien myöntämisestä kultasepille ja kaikki yhteydenpito pankin ja liiton välillä näyttää tapahtuneen heidän kesken. Sen lisäksi, että Westerback oli johtokunnan jäsenenä jatkossa päättämässä kaikista ostoluvista, myös kullankukauppa siirtyi hänen yritykselleen. Kultakeskus Oy sai tehtäväkseen hopean jakelun. Laati 1955, 227; Hienon kullankukauppa myynti. Kultaseppien Lehti, N:o 9 1939; Pöytäkirjat 19.3.1939, 30.9.1939, 5.10.1939, Skul; Wuolijoki 2018, 107, 208.

- 13 Kultaesinekeräyksen tutkimustoimikunnan raportti 1950–51, SP.
- 14 Kultaesinekeräyksen arkisto 1940–1941, kansiot 2 & 7, SP; SArk 1748/14, KA.
- 15 Kultaesinekeräyksen tutkimustoimikunnan raportti 1950–51, SP.
- 16 Mihinkatosi kansalta kerätty sormuskulta? Olli Ihämäki, Yleisradion radio-ohjelman litterointi 15.12.1987, kansio 7, SP.
- 17 Kultaesinekeräyksen tutkimustoimikunnan raportti 1950–51, SP.
- 18 Kultaesinekeräyksen arkisto 1940–1941, kansio 2; Kultaesinekeräyksen tutkimustoimikunnan raportti 1950–51, SP.
- 19 Kultaesinekeräyksen tutkimustoimikunnan raportti 1950–51, SP.
- 20 Kultaesinekeräyksen tutkimustoimikunnan raportti 1950–51, SP.
- 21 Kultaesinekeräyksen tutkimustoimikunnan raportti 1950–51, SP.
- 22 Kultaesinekeräyksen arkisto 1940–1941, kansio 2, SP. Asiakirja vahvistaa avokaupan. Avokaupassa kultaseppä on voinut maksaa esineistä sovitun hinnan pienissä erissä noustaessaan niitä tarpeen mukaan SP:sta. Vastaavan kokoinen erä esimerkiksi 14 karaatin ”romukultaa” maksaa tänään lähes 4,3 miljoonaa euroa.
- 23 Kultaesinekeräyksen tutkimustoimikunnan raportti 1950–51, SP.
- 24 Laki poikkeuksellisista oloista --169/1940; Päätös poikkeuksellisista oloista --184/1940. Edilex-verkkosivusto.
- 25 Kultaesinekeräyksen tutkimustoimikunnan raportti 1950–51, SP.
- 26 Kultaesinekeräyksen tutkimustoimikunnan raportti 1950–51, SP.
- 27 Kultaesinekeräyksen tutkimustoimikunnan raportti 1950–51, SP.
- 28 Talvio 2016, 222.
- 29 Lahjakultakeräys ylittänyt tonnin. HS 12.6.1940.
- 30 Pylkkänen 1943.
- 31 Lehti-ilmoituksia ja keräysmenettelyä koskevat asiakirjat, SArk 1748/1, KA.
- 32 Pylkkänen 1943.
- 33 Lahjakultakeräys ylittänyt tonnin. HS 12.6.1940.
- 34 Lehti-ilmoituksia ja keräysmenettelyä koskevat asiakirjat, SArk 1748/1, KA.
- 35 Esim. Korujen historiaa kansallismuseossa. HS 2.11.1940; Kultakeräyksen korunäyttely --. HS 10.11.1940.
- 36 Pöytäkirja 26.11.1940, Skul.
- 37 Pöytäkirja 26.11.1940, Skul.
- 38 Kultaesinekeräyksen tuottamat arvokkaimmat --. Kultaseppien Lehti, N:o 10 1940.
- 39 Pylkkänen 1943.
- 40 Kultaesinekeräyksen arkisto 1940–1941, kansio 7, SP.
- 41 H55017: koru, kultainen jalokivilukko, KM.
- 42 Kultaesinekeräyksen tutkimustoimikunnan raportti 1950–51, SP.

- ⁴³ Kultaesinekeräyksen arkisto 1940–1941, kansio 3, SP.
⁴⁴ Kultaesinekeräyksen arkisto 1940–1941, kansio 3, SP.
⁴⁵ Danielson-Kalmari 1897, 197–199; Forssell 2002 & Savolainen 2001.
⁴⁶ Tillander-Godenhelm 2005, 221–235.

Lähteet ja kirjallisuus

Alkuperäisaineisto

Suomen Kansallismuseo (KM), Helsinki
Historialliset kokoelmat
H55017

Arkistolähteet

Kansallisarkisto (KA), Helsinki
Sota-arkisto (SArk)
Kultaesineiden keräystoimikunta 1940–1941. SArk 1748.
Valtioneuvoston pöytäkirjat

Suomen Kultaseppien Liitto ry (Skul), Espoo
Pöytäkirjat 1939–1940

Suomen Pankki (SP), Helsinki
Suomen Pankin johtokunnan arkisto
Kultaesinekeräyksen arkisto 1940–1941
Kansiot 2, 3 & 7
Kultaesinekeräyksen tutkimustoimikunnan raportti 1950–1951.

Julkaisemattomat lähteet

Pylkkänen, Riitta 1943. *Kertomus Kansallismuseossa pidetystä kultaesineenäyttelystä 2/11 – 24/11 1940*. Kansallismuseo.

Varjonen, Erkki 2018. ”*Kenen sormessa kultaa koreilee*” – *Kulta raudaksi -keräyksen vaietut liikkeet 1940-luvulla*. Kandidaatintutkielma. Taidehistoria, Helsingin yliopisto.

Verkkolähteet

Forssell, Pia, 2002. Hjärne Gustafva (1780–1860). Kansallisbiografia. <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilö/2889>. Luettu 20.2.2019.

Hallitukset ja ministerit vuodesta 1917. Valtioneuvosto. <http://valtioneuvosto.fi/hallitukset-ja-ministerit>. Luettu 20.2.2019.

Johtokunnan jäseniä ja puheenjohtajia Suomen Pankin historiassa. Suomen Pankki. <https://www.suomenpankki.fi/fi/suomen-pankki/organisaatio/johtokunta/suomen-pankin-johtokunnan-jasenet/> Luettu 20.2.2019.

Laki poikkeuksellisista oloista johtuvien tarpeiden tyydyttämiseen kerättyjen lahjavarojen käytöstä ja valvonnasta 169/1940. Edilex. Edita Publishing Oy. <https://www.edilex.fi/smur/19400169>. Luettu 20.2.2019.

Päätös poikkeuksellisista oloista johtuvien tarpeiden tyydyttämiseen kerättyjen lahjavarojen käytöstä ja valvonnasta annetun lain täytäntöönpanosta 184/1940. Edilex. Edita Publishing Oy. <https://www.edilex.fi/smur/19400184>. Luettu 20.2.2019.

Savolainen, Raimo, 2001. *Hjärne, Gustaf (1768–1845)*. Kansallisbiografia. <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/4521>. Luettu 20.2.2019.

Lehdet

Helsingin Sanomat (HS) 1939–1941, 1972.

Ilta-Sanomat (IS) 26.2.1982.

Kultaseppien Lehti 1939–1940.

Kirjallisuus

Danielson-Kalmari, Johan Richard, 1897. *Finska kriget och Finlands krigare 1808–1809*. Helsingfors: Weilin & Göös.

Laati, Iisakki, 1955. *50 vuotta kultaseppien yhteistyötä. Suomen Kultaseppien Liitto 1905–1955*. Helsinki: Suomen Kultaseppien Liitto.

Lähteenmäki, Maria, 1995. *Mahdollisuuksien aika. Työläisnaiset ja yhteiskunnan muutos 1910–30-luvun Suomessa*. Bibliotheca Historica 2. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

Pohls, Maritta & Latva-Äijö, Annika, 2009. *Lotta Svärd. Käytännön isänmaallisuutta*. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava.

Talvio, Tuukka, 2016. *Suomen kansallismuseo. Ikkuna menneeseen ja tulevaan*. Helsinki: Museovirasto.

Tillander-Godenhilm, Ulla, 2005. *The Russian imperial award system during the reign of Nicholas II 1894–1917*. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys ry.

Uola, Mikko, 1994. *Suomen ilmailuliitto 75 vuotta. 1919–1994*. Helsinki: Suomen ilmailuliitto -Finlands Flygförbund ry.

Wuolijoki, Erkki, 2018. *Puhtaita linjoja leijonan laadulla. Kultakeskuksen tuotannon ja muotoilun synergiaa 1918–2018*. Hämeenlinna. Kultakeskus Oy.

MIKROSKOOPPINEN ELÄINKUITU- MATERIAALI KERTOO VAATETUKSESTA JA TURKISTEN KÄYTÖSTÄ

Johdanto

Suomen happaman maaperän vaikutus orgaanisten aineistojen kuten palamattomien luiden ja kasvikuiduista valmistettujen tekstiilien säilymiselle on yleisesti tiedossa. Konkreettisenä esimerkkinä tästä voidaan käyttää mesoliittisia ja neoliittisia hautauksia, joissa vainajasta on säilynyt parhaimmillaan joitakin hampaita, kun taas Venäjällä ja Ruotsissa vastaavan ikäiset kalmistot voivat sisältää kokonaisia luurankoja ja vainajien mukana haudattuja luuesineitä. Hapan maa ei kuitenkaan kohtele orgaanisia aineistoja tasavertaisesti, ja esimerkiksi keratiinien säilymisestä on nyt saatavissa uutta tietoa.

Suomessa orgaanisten aineistojen säilyminen edellyttää yleensä erikoisolosuhteita kuten hapettomuutta, hiiltymistä, kylmyyttä tai kuivuutta. Huomiota ovat kiinnittäneet erityisesti soista löytyneet puuesineet kuten sukset, ruuhet, reenjalakset ja kalastusvälineet, joita on vuosikymmenten kuluessa julkaistu *Suomen Museossa*. Ymmärrys näiden aineistojen erityisluonteesta ja säilymiseen vaikuttavista tekijöistä on lisääntynyt huomattavasti viime vuosien kuluessa mm. luonnontieteellisten analyysien ansiosta. Tärkeintä on kuitenkin ollut, että kyseiset aineistot ovat olleet intensiivisen tutkimuksen kohteena: esimerkkinä mainittakoon soiden kulttuuriperinnön, ihmis- ja eläinluuaineistojen sekä tekstiilien ja vedenalaisten kohteiden tutkimus.¹ Tämä kaikki on osaltaan edistänyt metodista osaamista ja tuonut täysin uudenlaisia aineistoja tutkimuksen piiriin kuten transgression alle jääneet kivikautiset asuinpaikat.²

Tässä katsauksessa huomion kohteena ovat arkeologisista kohteista kertyneet turkikset, eläinkuidut ja karvat sekä erityisesti mikroskooppinen kuitumateriaali, jonka talteen ottoon ja säilyttämiseen tulisi varautua niin arkeologisilla kaivauksilla kuin kokoelmisakin. Eläinkuidut eivät ole yhtä herkkiä maan happamuudelle kuin esimerkiksi luu, ja kuituja on mahdollista löytää

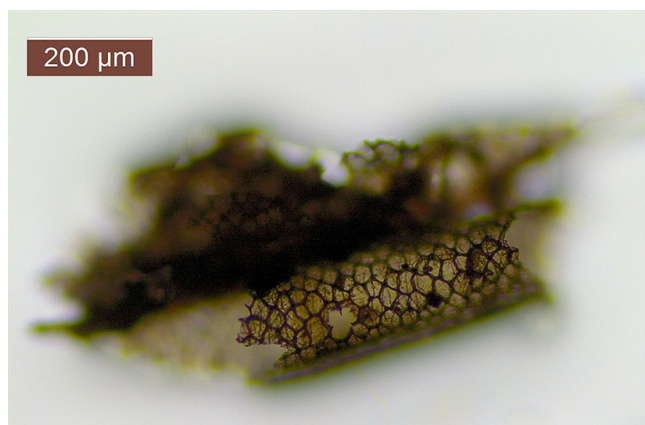
jopa kivikautisten kohteiden maanäytteistä.³ Kuidut antavat meille arvokasta tietoa tekstiilinomaisten materiaalien käytöstä esineiden ja vaatteiden raaka-aineina sekä turkisten rooleista rituaaleissa.⁴

Turkikset arkeologisena löytömateriaalina

Turkikset ja eläinnahat kuuluvat ihmiskunnan varhaisimmin käyttöönottimiin materiaaleihin yhdessä kiven, puun ja luun kanssa. Taljojen ja nahkojen hyödyntäminen onkin ollut edellytyksenä pohjoisen Euraasian asuttamiselle ajalla ennen tekstiilien valmistustaitoa. Arkeologisessa löytömateriaalissa nahkojen käyttö näkyy mm. kvartsista valmistettuina kaapimina, joita on käytetty nahan muokkaamisessa.

Pääosa Suomessa löytyneistä turkisfragmenteista ja karvoista on peräisin nuoremmalle rautakaudelle (800–1200/1300 jaa) ja varhaiselle keskiajalle (1200/1300–1500 jaa) ajoittuvista ruumishaudoista. Esimerkiksi Tanskassa eläinten turkeista valmistettuja vaatteita on löytynyt yleisesti soista, mutta Suomesta tunnetaan toistaiseksi vain yksi suolöytö, Mäntän mäyrännahalla pohjattu suksi.⁵

Ruumishautojen orgaaninen aines on säilynyt erityisesti kupariseoksesta ja hopeasta valmistetuista esineistä liukenevien toksisten suolojen vaikutuksesta. Turkisten käyttöä käsittelevässä väitöskirjassani tutkin runsaan 230 karvanäytteen löytötiedot ja tämän otoksen perusteella noin 70 % karvoista

Kuva 1. Eura Luistari, hauta 56, KM 18000:1646, orgaanista ainesta kaulanauhassa olevien hopearahojen päältä. Kuvassa hirvieläimen (*Cervidae*) karvaa. Kuva: Tuija Kirkinen.

oli säilynyt metalliesineiden läheisyydessä ja loput 30 % muulla tavoin suosittuisan mikroympäristön ansiosta.⁶ Wilson et al. mukaan tällainen tilanne voi syntyä kun haudan mikrobiologiset ja kemialliset ominaisuudet johtavat hapettomaan tilaan, mikä puolestaan edistää karvojen ja hiusten säilymistä. Osatekijöinä tässä prosessissa ovat mm. maaperän ominaisuudet sekä ruumiskun puuaines.⁷

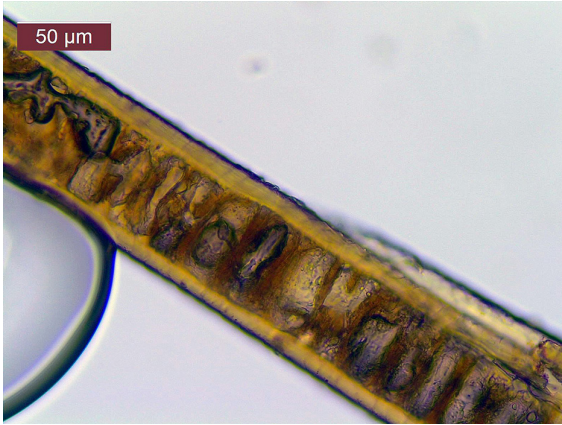
Mikroskooppisia kuituja mahdollista löytää metalliesineiden pinnoilta ja maanäytteistä

Turkisten paljain silmin erottuvat jäänteet, joita on koottu kaivauksilla vaihtelevalla tarkkuudella jo 1800-luvun loppupuolelta lähtien,⁸ ovat kuitenkin vain osa maaperässämme säilyneestä materiaalista. Näiden lisäksi suosituissa konteksteissa on säilynyt mikroskooppisen pieniä kuituja, joiden talteenotto on tulevaisuuden haasteitamme.

Ruumishautojen keratiiniaineksen edellä esiteltyjen löytökotekstien perusteella voidaan päätellä, että mikroskooppisia kuituja kannattaa etsiä kupariseos- ja hopeaesineiden pinnoilta, näitä esineitä ympäröivästä maa-aineksesta sekä rautaesineiden korroosiomassasta, vaikka niissä ei olisi paljain silmin havaittavissa kuituja. Kuituja on mahdollista tavoittaa myös maanäytteistä erityisesti hautakoteksteista, mutta mahdollisesti myös asuinpaikoilta esim. asumusten sisältä tai paikoista, joissa nisäkkäiden ja lintujen nahkoja on käsitelty.

Esittelen tässä lyhyesti kolme esimerkkiä, joissa mikrokuituja on etsitty metalliesineiden pinnasta, metalliesineiden yhteydessä talteen otetusta orgaanisesta massasta ja lopuksi kivikautisen haudan maanäytteistä. Mikrokuiduilla tarkoitetaan tässä karvafragmentteja, jotka ovat pituudeltaan yleensä joitakin millimetrin sadasosia, maksimissaan millin tai pari.

Ensimmäinen esimerkki Euran Luistarin ruumiskalmistosta, jossa Pirkko-Liisa Lehtosalo-Hilander on ottanut talteen hautojen metalliesineiden yhteydessä säilynyttä maa-ainesta ja orgaanista massaa. Tässä tarkemman tutkimuksen kohteeksi on otettu nk. Euran emännän hauta numero 56, jossa säilyneiden tekstiilien perusteella on tehty pukuennallistus. Haudan löytöluettelossa on mainittu olevan turkista muutamien alanumeroiden kohdalla, mutta materiaalin systemaattisessa mikroskooppisessa tutkimuksessa turkisjäänteitä löytyi liki neljästäkymmenestä alanumerosta. Tämän aineiston perusteella on mahdollista täydentää Euran emännän muinaispukua siihen kuuluvalla turkisvaatteella. Ks. kuva 1.

Kuva 2. Outokumpu Majoonsuo. Kuvassa maanäytteestä kellutettu koiraeläimen (Canidae) karva. Kuva: Tuija Kirkinen.

Kuva 3. Eura Luistari, hauta 390, KM 18000:4434. Pronssirenkaan pinnassa olevaa kuituainesta. Kuva: Stina Björklund, Museovirasto.

Toinen esimerkki on Outokummun Majoonsuon kivikautisesta punamultahaudasta otetun maa-aineksen tutkimuksista.⁹ Museoviraston koekaivausryhmä tutki kohdetta kahteen otteeseen toukokuussa ja syyskuussa 2018 haudan tuhoutumisvaaran vuoksi. Kaivauksen punamultaa sisältänyt maa-aines koottiin muovipusseihin lähes kokonaisuudessaan, ja Museovirasto tilasi tästä aineistosta alustavan analyysin loppuvuodesta 2018. Tutkimuksen tuloksena maanäytteistä löytyi yhteensä kymmenen karvaa, joista mielenkiintoisimpia olivat koiraeläimen (susi tai koira) karva(t). Hyvien tulosten takia tutkimusta tullaan jatkamaan hauta-aineiston totaalianalyysillä. Ks. kuva 2.

Kolmas esimerkki ovat esineiden pinnoista löytyneet kuidut. Esimerkiksi Sauvon Korvalan vanhemman roomalaisen rautakauden tarhakalmistosta, jota Marianne Schauman-Lönnqvist tutki 1990-luvulla, havaittiin esineiden konservoinnissa joidenkin rautaesineiden pinnassa karvapainaukia.¹⁰ Korvala on siten varhaisin esimerkki turkisten käytöstä rautakautisissa haudauksissa. Kuvassa 3 on esimerkki Euran Luistarin haudasta numero 390 (KM 18000:4434) löytyneestä pienestä pronssirenkaasta, jonka pinnassa on havaittavissa kuituainesta.

Mikroskooppiset orgaaniset ainekset talteen!

Edellä esitetty todistaa, että metalliesineiden pinnoissa, niiden lähituntumassa sekä yleensäkin eri-ikäisissä maanäytteissä on säilynyt mikroskooppista kuituainesta ja karvoja. Kuidut ovat toki vain osa aineistoa: mikroskopoitessa epämääräinen orgaaninen mössö paljastuu kasvien osiksi, fytoliiteiksi, makrofossiileiksi, siitepölyiksi, hyönteisiksi, luuframenteiksi, puusoluiksi ja moneksi muuksi, joita tunnistamaan tarvitaan aina alansa asiantuntija.

Kriittisiä hetkiä tämän materiaalin säilymisen kannalta ovat kaivaus, konservointi ja arkistointi. Kaivauksilla on toisin sanoen oltava aikaa ja selkeä ohjeistus ottaa kattavat maanäytteet metalliesineiden yhteydestä, hautakonteksteista sekä muistakin keskeisistä konteksteista. Kivikautisissa kohteissa kuituja on havaittu mm. saviastioiden ja kiviesineiden pinnoissa. Tämä tarkoittaa sitä, että ainakin osassa esineitä niiden pinta olisi tutkittava jo puhdistamisen yhteydessä.

Suurimpana huolenaiheena otan esille kaivauksilla koottujen maanäytteiden pitkäaikaissäilyttämisen. Vuosien varrella on valitettavasti huomattavakin maanäyteaineistoja heitetty pois tilojen riittämättömyyden takia. Tämä on kuitenkin materiaalia, josta tutkimusmenetelmien edelleen kehittyessä tullaan vanhoistakin näytteistä saamaan valtavasti uutta tietoa menneisyydestämme. Hyvänä esimerkkinä tästä ovat Kauhavan Perttulanmäen nuorakeraamisesta haudasta 1930-luvulla otettujen maanäytteiden kuituanalyysissä tehdyt tunnistukset.¹¹

Viimeisenä huolenaiheena esitän tässä ylikuormitetun konservoinnin ja esimerkiksi metallinilmaisintojen tutkimuksen, sillä jo konservointivaiheessa tulisi huomioida esineiden yhteydessä säilyneiden mikroskooppisten aineksien turvaaminen ja talteenotto.

ABSTRACT

Microscopic Animal Fibre Material Tells about Clothing and the Use of Fur

This paper discusses the preservation of keratines (animal and human hairs, feathers, animal fibres) in archaeological contexts in Finland. There is special emphasis on the preservation of microscopic (< 1 mm) hairs which can be found in grave contexts, in contact with metal items and even in Stone Age soil samples. This all stresses new strategies in excavations, conservation and collections to ensure the collecting and archiving of this valuable research material.

Viitteet

- 1 Koivisto 2017; Salo 2016; Ukkonen & Mannermaa 2017; esim. Ravattulan Ristimäen pukuennallistus, ks. Onnela 2018.
- 2 *Lost inland landscapes* -projekti, Helsingin yliopisto.
- 3 Ahola et al. 2018; Kirkinen 2018.
- 4 Kirkinen 2019.
- 5 Vilkuna 1993.
- 6 ks. Kirkinen 2015: 104–105.
- 7 Wilson et al. 2001: 215.
- 8 Schvindt 1893.
- 9 Kirkinen 2018.
- 10 Ks. Kirkinen 2019: 59.
- 11 Ahola et al. 2018.

Lähteet

Ahola, Marja, Kirkinen, Tuija, Vajanto, Krista, & Ruokolainen, Janne 2018. On the scent of an animal skin: New evidence on Corded Ware mortuary practices and livelihoods in northern Europe. *Antiquity* 92 (361), s. 118–131.

Kirkinen, Tuija 2015. The Role of Wild Animals in Death Rituals: Furs and Animal Skins in the Late Iron Age Inhumation Burials in Southeastern Fennoscandia. *Fennoscandia archaeologica* XXXII, s. 101–120.

Kirkinen, Tuija 2018. Outokumpu Majoonsuo, kivikautisen punamultahaudan maanäytteiden mikrokuituanalyysi 2018. Analyysiraportti, Museoviraston arkisto, Helsinki.

Kirkinen, Tuija 2019. *Between skins — animal skins in the Iron Age and historical burials in eastern Fennoscandia*. Väitöskirja, Helsingin yliopisto. Unigrafia, Helsinki.

Koivisto, Satu 2017. *Archaeology of Finnish wetlands: With special reference to studies of Stone Age stationary wooden fishing structures*. Väitöskirja, Helsingin yliopisto. Unigrafia, Helsinki.

Onnela, Tapio 2018. Ainutlaatuinen muinaispuku rautakauden ja keskiajan välivaiheesta ennallistetaan. *Agricola Suomen humanistiverkko*. <https://agricolaverkko.fi/tietosanomat/ainutlaatuinen-muinaispuku-rautakauden-ja-keskiajan-valivaiheesta-ennallistetaan/> . Luettu 30.4.2019.

Salo, Kati 2016. *Health in southern Finland: bioarchaeological analysis of 555 skeletons excavated from nine cemeteries (11th–19th century AD)*. Väitöskirja, Helsingin yliopisto. Unigrafia, Helsinki.

Schvindt, Theodor 1893. *Tietoja Karjalan rautakaudesta ja sitä seuraavilta ajoilta Kätkisalmen kihlakunnan alalta saatujen löytöjen mukaan*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 13.

Ukkonen, Pirkko & Mannermaa, Kristiina 2017. *Jääkauden jälkeläiset. Suomen lintu-*

jen ja nisäkkäiden varhainen historia. Museovirasto, Helsinki.

Vilkuna, Janne 1993. Mäntän karvanahalla pohjattu muinaissuksi. *Masunni: Kirjoituksia Tampereelta ja Pirkanmaalta* 1, s. 63–72. Toim. Tuija-Liisa Soininen. Tampereen museot, Tampere.

Wilson, A., Dixon, R., Dodson, H., Janaway, R., Pollard, A.M., Stern, B. & Tobin, D. 2001. Yesterday's hair — human hair in archaeology. *Biologist* 48(5), s. 213–217.

TAPASIKO NILS NORDENSKIÖLD GOETHEN?

Pertti Lassila mainitsee kirjassaan *Keisarin kankurit*, että suomalainen lääkäri, myöhemmin Keisarillisen Aleksanterin yliopiston lääketieteen professori Immanuel Ilmoni vieraili Johann Wolfgang von Goethen luona 12.11.1828 ja toteaa, "Hän lienee ainoa suomalainen, joka tapasi Goethen silmästä silmään."¹ G. Heinricius on julkaissut otteen Ilmonin tätä vierailua koskevasta, 5.12.1828 kirjoitetusta kirjeestä: "Det första han [Goethe] mig sade, sedan han hört min hemorts namn, var: 'Sie wohnen also im Schosse der granitnen Urgebirge?' och frågade mig sedan hvarjehanda om Finlands geologiska beskaffenhet – derefter om ändamålet med denna min resa och slutligen om Åbo brand, [...]"²

Kesällä 2018 myytiin Tukholmassa kirje, jonka perusteella voidaan ainakin esittää kysymys, onko joku toinenkin suomalainen tavannut Goethen. Kyseessä on saksalaisen kemistin Johann Wolfgang Döbereinerin kirjoittama suosituskirje 29-vuotiaalle Nils Nordenskiöldille.³ Nils Gustaf Nordenskiöld (1792–1866) oli mineralogi ja tutkimusmatkailija, joka on urauurtavan työnsä ansiosta jäänyt historiaan "Suomen mineralogian isänä".⁴ Nordenskiöld opiskeli kemiaa Tukholmassa J. J. Berzeliuksen johdolla, työskenteli Turun hovioikeuden auskultanttina 1813, suoritti vuoritutkinnon Uppsalassa 1817 ja sai vuorimestarin arvon 1818. Nordenskiöld teki 1819–1823 Ruotsiin, Saksaan, Ranskaan ja Englantiin suuntautuneen matkan, jonka tarkoituksena oli syventää ammattitaitoa ja solmia yhteyksiä eurooppalaisiin tiedemiehiin. Opintomatkalta palattuaan Nordenskiöld nimitettiin 1823 vuori-intendentinkonttorin yli-intendentin virkaan, jota hän hoiti vuoteen 1831 ja uudelleen 1833–1855. Nordenskiöldille myönnettiin filosofian kunniatohtorin arvo Helsingissä 1840 ja valtioneuvoksen arvo 1845. Hänet valittiin Ruotsin tiedeakatemian jäseneksi 1853.⁵

Döbereinerin kirje on päivätty Jenassa 4.7.1821 ja osoitettu Goethelle. Vaatimattomista oloista kotoisin ollut J. W. Döbereiner (1780–1849) työskenteli nuoruudessaan apteekkarin apulaisena ja haki oppinsa lukemalla ja tieteellisiä luentoja seuraamalla; myöhemmin hän opiskeli Strasbourgin yliopistossa. Jenan yliopiston kemian professoriksi hänet nimitettiin 1810.⁶

Döbereiner oli Goethen hyvä ystävä; runoilija seurasi tämän tutkimuksia läheisesti ja hän hyödynsi tämän teorioita alkuaineiden samankaltaisista ominaisuuksista 1809 julkaistussa romaanissaan *Die Wahlverwandtschaften* (*Vaaliheimolaiset*). Tutkielmansa alkuaineiden jaksollista järjestelmää ennakkoivista ”triadeista” Döbereiner julkaisi vuonna 1829.⁷

Döbereinerin kirje on tavanomainen, lyhyt ja sävyltään positiivinen suositus, tosin vastaanottajan puhuttelussaan erityisen kunnioittava:

*Hochwohlgebohrener Herr,
Gnädigster Herr Staats-Minister*

*Der berühmte Mineralog & Herr Akademikus
u. Bergmeister Nils NordensKiöld aus
Finland [sic] wünscht, dass Eu. Excellenz ihm
das Glück gönnen mögen, Hochdenenselber auf-
warten zu dürfen. Wenn ich es wage,
Eu. Excellenz diesen Wunsch eines höchst bescheidenen
und ausgezeichneten jungen [?] Mannes auszutragen
so möchte auch ich Hochdenenselber mich zu Gnade
empfehlen.*

*Ehrfurchtsvoll befassend
Eu. Excellenz
Jena 4. Julij 1821 unterthänigster Dobereiner*

Nils Nordenskiöld oli saanut kenraalikuvernööri F. G. Steinheilin avustuksella 1818 apurahan, joka mahdollisti hänen opintomatkinsa. Syyskuussa 1820 Nordenskiöld matkusti Ruotsiin ja sieltä Hampuriin. Matka jatkui Berliiniin, Freiburgin ja Hallen kautta Pariisiin ja kesällä 1822 Brittein saarille. Kotiin hän palasi lokakuussa 1823.⁸ Jos Nordenskiöld tapasi edes osan henkilöstä, jolle hän matkinsa aikana sai suosituskirjeen, hän tutustui useisiin oman alansa keskeisiin tiedemiehiin.

Varhaisimman suosituksen⁹ on kirjoittanut Berliinin Vuoriakatemian perustaja ja Preussin kuningaskunnan vuoritoimen johtaja, mineralogi Carl Abr. Gerhard 14.11.1820. Kirje on osoitettu kuninkaalliselle vuoritoimistolle Briegin kaupungissa Sleesiassa (nyk. Brzeg Puolassa). Berliinissä Nordenskiöld sai myös ylivorineuvos Johann Fr. Krigarilta suositukset, jotka oli osoitettu 10.12.1820 *Oberhüttendirektor* Johann Karl Korbillen Jakobswaldessa (nyk. Kotlarnia Puolassa) ja 12.1.1821 kemisti Friedrich Accumille Lontoossa. Oletettavasti seuraavassa etapissaan Hallessa Nordenskiöld sai 26.1.1821 Ala-Saksin ja Thüringenin vuoripiirin ja Hallen kuninkaallisen ylivuoritoi-

miston johtajalta, geologi Franz von Weltheimilta kolmelle Saksi-Anhaltin vuoritoimen tarkastajalle osoitetun suosituskirjeen. Matkan alkuvaiheisiin kuuluu myös Nordenskiöldin hallitusneuvos Ch. Kefersteinilta 18.3.1821 Hallesta vastaanottama kirje.¹⁰ Keferstein toimitti Weimarissa ilmestynyttä julkaisua *Teutschland geognostisch-geologisch dargestellt*.

Keväällä 1821 Freibergin yliopistokaupungissa, jossa yhä toimii toiseksi vanhin vuorityötä opettava korkeakoulu, Nordenskiöld tapasi geologi Ami Bouén, joka kirjoitti hänelle useita suosituksia, mm. sveitsiläiselle fyysikolle Frédéric Soret'lle 29.3.1821, apteekkari Colladerille Geneveen, Pariisiin Kasvitieteellisen puutarhan johtajana myöhemmin toimineelle geologi ja mineralogi Pierre Louis Antoine Cordierille ja Pariisiin École des mines -korkeakoulun opettajalle, geologi ja mineralogi André-Jean-François-Marie Brochant de Villiersille, kaikille 30.3.1821. Pariisissa työskennellyt Brochant de Villiers on aineiston perusteella ainoa, jonka tavatessaan Nordenskiöld sai uuden suosituksen: tämä osoitti kirjeensä Lontoossa asuneelle saksalaissyntyiselle geologi John Henry Heulandille. Mainittakoon, että Soret oli Goethen läheinen ystävä ja käänsi myöhemmin yhden tämän kirjoituksista.

Säilyneen kirjeenvaihdon perusteella Nordenskiöld oli suosituskirjeen avulla matkoillaan tapaamistaan henkilöistä myöhemmin kirjeenvaihdossa Heulandin kanssa: tämän Nordenskiöldille lähettämiä kirjeitä on tallella vuosilta 1823–1829.¹¹ Ilmeisesti Nordenskiöld oli kirjeenvaihdossa myös useita suosituskirjeitä hänelle antaneen Ami Bouén kanssa ainakin yhden kirjeen verran – tämä käy ilmi G. J. Richterin 23.3.1831 Nordenskiöldille lähettämästä kirjeestä. Richter, Freibergin vuorityökoulun kokoelmien tarkastaja, ehdotti Nordenskiöldille mineraalinäytteiden vaihtoa; hän kirjoittaa tutustuneensa Nordenskiöldin hieman aiemmin ilmestyneeseen artikkeliin, jossa siteerattiin Nordenskiöldin kirjettä Bouélle.¹²

Freibergin jälkeen Nordenskiöld on käynyt noin sadan kilometrin päässä sijaitsevassa Jenassa. Nils Nordenskiöldin kirjeenvaihdossa on säilynyt Jenassa 4.7.1821 päivätty kirje, jossa lääkäri ja Jenan yliopiston professori Diedrich Georg Kieser kutsuu Nordenskiöldin illanviettoon luokseen.¹³ Nordenskiöld on siis tavannut muitakin yliopistokaupungissa vaikuttaneita tiedemiehiä kuin Döbereinerin. Kävikö hän myös läheisessä Weimarissa? Kirjeitä Döbereinerilta (tai Goethelta) Nils Nordenskiöldille ei Kansalliskirjaston Frugård-kokoelmassa ole.

Mitä Goethe sanoikaan Immanuel Ilmonille? ”*Det första* han mig sade, [...], var: ’Sie wohnen also im Schosse der granitenen Urgebirge?’ och frågade mig *sedan* hvarjehanda *om Finlands geologiska beskaffenhet* – derefter om ändamålet med denna min resa [...]”. Kysymys vuoristojen ja mineraa-

lien alkuperästä oli kiinnostanut Goethea pitkään. Niiden muodostuminen oli 1700-luvun puolivälistä lähtien ollut polttava tieteellinen kiistakysymys, jossa vuorotellen olivat vallalla nk. neptunistiset ja vulkanistiset selitykset. Neptunistisen käsityksen mukaan vuoret olivat syntyneet merten vähitellen laskeutuessa, paljastaessa ja muovatessa maanpintaa ja synnyttäen sedimentoituessaan eri kivilajit, esimerkiksi graniitin. Vulkanistisen näkemyksen mukaan vuorien ja kivilajien syntyminen oli yhteydessä vulkaaniseen toimintaan.¹⁴

Goethe oli nimitetty 1777 Saksi-Weimarin suurherttuakunnan vuoriteollisuuskomission johtoon. Kiinnostusta syvensivät vuosikymmenen loppupuolella Harz-vuoristoon ja Sveitsiin tehdyt matkat ja kirjallisuus kuten Buffonin Luonnonhistoria, Saussuren Alppien matkakuvaus, Freibergin vuoriakatemiassa 1775–1817 mm. mineralogian, vuorityön ja geologian opettajana toimineen Goethen ystävän Abr. G. Wernerin *Mineralienkunde* (1780) ja ruotsalaisen Axel Fr. Cronstedtin mineralogian käsittelevän teoksen ensimmäisen osa Wernerin käännöksenä (1758).¹⁵ Väkivaltaisen muutoksen vulkanismi jäi aina kaukaiseksi neptunismia kannattaneelle Goethelle, joka vierasti mullistuksia myös yhteiskunnassa. Kaksi vuotta ennen Nils Nordenskiöldin matkaa, 1819, Goethe oli julkaissut kirjoituksen *Eines verjährten Neptunisten Schlußbekenntnis*, jossa hän vielä yritti sovittaa yhteen näitä kahta näkemystä, vaikka ensin mainittu oli jo osoittautunut teorioista todennäköisemmäksi.¹⁶

Miksi Goethe olisi ylipäätään ollut kiinnostunut Suomen geologiasta, *ellei* hän olisi jo aikaisemmin tavannut suomalaista mineralogia? Graniitti saatetaan mainita ohimenevästi Suomea koskevissa matkakuvauksissa,¹⁷ mutta Goethe kyseli *ensin* geologiasta, *sitten* Ilmonin matkan tarkoituksesta – joka tapauksessa geologia ei ollut Ilmonin alaa. On tietysti kysyttävä, miksei Nordenskiöldin nimi olisi tullut keskustelussa esille ja eikö Nordenskiöld olisi edes perhepiirissään maininnut suunnitelmiaan tavata Goethe tai peräti hänen tapaamistaan?¹⁸

Döbereinerin kirje asettaa Nordenskiöldin mahdollisen vierailun mielenkiintoiseen valoon: Nordenskiöldin ja Goethen oletettu keskustelu on herättänyt runoilijan mielenkiinnon siinä määrin, että tapaaminen on jäänyt hänen mieleensä. Suomen graniittikalliot ovat tapaamisen ansiosta jääneet Goethen mieleen niin, että tieto runsasta vuotta ennen Ilmonin tapaamista sattuneesta Turun palostakin on – Euroopassa uutisoidun katastrofiarvonsa lisäksi¹⁹ – kiinnittänyt hänen huomiotaan. Herättihän erityisesti akatemian kirjaston tuhoutuminen tiedeyhteisössä myötätuntoa eri puolilla Eurooppaa, ja kirjaston menetys lienee asia, jonka merkitykseen Goethe olisi kiinnittänyt huomiota.

Sinänsä Döbereinerin kirje todistaa vain sen, että hän oli valmis suosittelemaan Nils Nordenskiöldiä ystävälleen, ei sitä että tämä todella tapasi Goethen. Aina on olemassa se mahdollisuus, että Nordenskiöldin käydessä Weimarissa *Sein Excellenz ist leider nicht zu Hause*.

ABSTRACT

Did Nils Nordenskiöld Meet Goethe?

The writer introduces a letter of introduction written by J. W. Döbereiner, addressed to J. W. von Goethe, and given to the Finnish mineralogist N. G. Nordenskiöld (1792–1866) in 1821. The only Finnish person known to have met Goethe is the later Professor of Medicine I. Ilmoni in 1828. The existence of this letter allows us at least to ask whether Nordenskiöld also had this privilege.

Viitteet

- 1 Lassila2002, s. 12.
- 2 Heinricius 1918, s.118–119.
- 3 Bifolio, kvartto. Kullatut syrjät. Tekstiä 1 sivu. Stockholms Auktionsverk, Tukholma, huutokauppa 19.6.2018, nro 550753. Kiitän Andrew Erikssonia Runebergin antikvari-
aatista kirjeen saattamisesta tietooni samoin kuin Lassilaa ja Heinriciusta koskevista
maininnoista.
- 4 Kotivuori 2005.
- 5 Kotivuori 2005. N. G. Nordenskiöld oli geologi ja mineralogi, naparetkeilijä A. E. Nor-
denskiöldin isä.
- 6 Prandtl 1950, s. 176. Kauffman 1999, s. 186.
- 7 Döbereiner 1829.
- 8 Kalleinen 2014, s. 80, 81, 83, 88.
- 9 Opintomatkaan liittyvää aineistoa on Frugård-arkistossa Kansalliskirjastossa (Coll. 372,
kansiot 372.29 ja 372.30). Aineisto esimerkiksi suositusten osalta on tuskin säilynyt täy-
dellisenä.
- 10 Ch. Kefersteinin kirje Nils Nordenskiöldille 18.3.1821. KK, Coll. 372.15.
- 11 Henry Heulandin kirjeet Nils Nordenskiöldille 12.12.1823, 15.8.1825, 2.6.1826, 9.6.1826,
15.5.1827, 17.4.1829. Kirjeet on päivätty Lontoossa. KK, Coll. 372.14.
- 12 F. G. Richterin kirje Nils Nordenskiöldille 23.3.1821. KK, Coll. 372.16.
- 13 *Herrn Bergmeister Nordenschjöld ersuche ich ergebenst, mich heute Abend 8 Uhr zu einem
freundschaftlichen Abendessen besuchen so wollen. Jena, 4 Jul. 1821. Dr. D. G. Kieser.* KK,
Coll. 372.15.
- 14 Busch 1994, s. 488–489. Wagenbreth 1994, s. 801.
- 15 *Axel von Kronstedts Versuch einer Mineralogie.* Busch 1994, s. 488.

- ¹⁶ Busch 1994, s. 489. Wagenbreth 1998, s. 801.
- ¹⁷ Esim. Coxe 1786, s. 151, 152. Suomen kallioisuus ylipäänsä oli seikka, joka kiinnitti ulkomaalaisten matkailijoiden huomiota ja esimerkiksi 1800-luvun alussa Suomessa matkustaneet venäläiset hämmästelivät näkemäänsä ”graniittivuoria”. Tihmeneva 2003, s. 18, 63; myös s. 14, 29.
- ¹⁸ Kirjoittajalla ei ole ollut mahdollisuutta käydä läpi esimerkiksi kaikkea Frugård-arkiston kirjeenvaihtoa.
- ¹⁹ Jörgensen 1915, s. 18.

Lähteet ja kirjallisuus

Arkistolähteet

Kansalliskirjasto (KK), Helsinki

Käsikirjoituskokoelma

Yksityisarkistot

Frugård-arkisto

Coll. 372.14–16 Kirjeitä N. G. Nordenskiöldille.

Coll. 372.29 Pass, räkningar, rekommendationsbrev, osv.

Kirjallisuus

Busch, Werner 1994. Der Berg als Gegenstand von Naturwissenschaft und Kunst. Zu Goethes geologische Begriff. *Goethe und die Kunst*, s. 485–497. Ostfildern, Hatje.

Coxe, William 1786. *Voyage en Pologne, Russie, Suède, Dannemarc, &c.* Tome troisième. Geneve, Barde, Manget et Comp.

Döbereiner, J. W. 1829. Versuch zu einer Gruppierung der elementaren Stoffe nach ihrer Analogie. *Annalen der Physik und Chemie*, 15, s. 301–307. Leipzig, Barth.

Heinricius, G. 1918: *Anteckningar om Immanuel Ilmoni enligt bref och dagböcker*. Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland 109. Helsingfors, Svenska litteratursällskapet i Finland.

Jörgensen, Arne 1915. Anteckningar om Universitetsbiblioteket under första året efter Åbo brand. *Studier tillägnade Arvid Hulltin* på hans sextioårsdag, s. 17–42. Helsingfors, Simelii arvingar.

Kalleinen, Kristiina 2014. *Kuninkaan ja keisarin Nordenskiöldit*. Historiallisia Tutkimuksia 263. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kauffman, George B. 1999. From Triads to Catalysis: Johann Wolfgang Döbereiner (1780–1849) on the 150th Anniversary of His Death. *The Chemical Educator*, vol. 4, s. 186–197.

Kotivuori, Yrjö, *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Nils Gustaf Nordenskiöld*. Verkkojulkaisu 2005. <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=12401>. Luettu 4.11.2018.

Lassila, Pertti 2002. *Keisarin kankurit ja muita kirjoituksia kirjoista ja kirjailijoista*. Helsinki, Yliopistopaino.

Prandtl, Wilhelm, Johann Wolfgang Döbereiner, Goethe's chemical adviser. *Journal of Chemical Education*, 1950, vol. 27 (4), s. 176–181.

Stockholms Auktionsverk, Tukholma. Huutokauppa 19.6.2018, luettelonumero 550753.

Tihmeneva, Tatjana 2003. *Kesäyön lumoa kohti. Venäläisiä matkakuvauksia 1800-luvun Suomesta*. Turku, Enostone.

Wagenbreth, Otfried 1998. Neptunismus/Vulkanismus. *Goethe Handbuch Band 4/2: Personen, Sache, Begriffe L–Z*. Stuttgart, Metzler.

SUOMEN MUINAISMUISTOYHDISTYKSEN VUODEN 2018 TOIMINTAKERTOMUS

Yhdistyksen tarkoitus

Suomen Muinaismuistoyhdistyksen tarkoituksena on edistää Suomen sekä mahdollisuuksien mukaan muiden kansojen ja alueiden muinaisuutta valaisevaa muinaistieteellistä, kansatieteellistä, taidehistoriallista ja kulttuurihistoriallista tutkimusta, levittää tietoa sekä herättää ja pitää vireillä kiinnostusta kulttuuriperintöön. Toimintaansa yhdistys harjoitti jo 148 vuoden kokemuksella. Yhdistys on Tieteellisten seurain valtuuskunnan jäsenseura.

Kokoukset ja yleinen toiminta

Yhdistys piti seitsemän jäsenkokousta, joista neljä oli kevätkaudella ja kolme syyskaudella. Kokoukset pidettiin Kansallismuseon auditoriossa yleensä kuukauden ensimmäisenä keskiviikkona klo 18. Vuosikokous pidettiin maanantaina 7.5. Kevätkauden kuukausikokousten teemana oli veden kulttuuriperintö otsikolla ”Pisarasta mereksi – Yhdistävä ja erottava vesi”. Syyskauden teemana oli ”Vaikea kulttuuriperintö”. Kokousten yhteydessä jäsenille esiteltiin valikoidusti julkaisuvaihdon kautta saatua uutta kirjallisuutta sekä tiedotettiin ajankohtaisista asioista.

Helmikuun kokouksessa 7.2.2018 esitelmän piti tutkijatohtori Tytti Steel Helsingin yliopistosta otsikolla ”Vesi musta laitureihin loiskuaa’ – 1950-luvun satama faktan ja fiktion risteyksessä”. Steel on myös yhdistyksen työjäsen ja johtokunnan jäsen. Esitelmä käsitteli pääasiassa tuon ajan kotimaisten elokuvien satamista antamaa kuvaa verrattuna haastatteluihin Kotkan ja Helsingin satamien arjesta. Kokouksessa oli läsnä 25 henkilöä.

Maaliskuun kokouksessa 7.3.2018 puhujana oli Taideyliopiston Kuva- taideakatemian professori Hanna Johansson esitelmällään ”Sateen ja veden kuvaamisen vaiheita 1800-luvulta nykypäivään”, joka esitteli vesielementtiä taiteessa. Kokouksessa oli läsnä 26 henkilöä.

Huhtikuun kokouksessa 4.4.2018 FT Satu Koivisto Helsingin yliopistosta puhui aiheesta ”Turpeen kätöksä - Kosteikkojen arkeologinen kulttuuri-

perintö”. Koivisto väitteli suomalaisten soiden ja kosteikkojen arkeologiasta syksyllä 2017 ja toimii *Lost Inland Landscapes* -tutkimusprojektin johtajana. Kokouksessa oli läsnä 40 henkilöä.

Vuosikokouksessa 7.5.2018 puheenjohtaja, professori Pia Olsson esitelmöi aiheesta ”Veden kulttuuriperintö”. Esitelmää oli kuuntelemassa 35 henkilöä, vuosikokouksessa oli läsnä 30 henkilöä.

Lokakuun kokouksessa 3.10.2018 esitelmän pitäjänä oli FT Kirsi-Maria Hytönen Jyväskylän yliopistosta. Hän puhui aiheesta ”Vaietut lapsuusmuistot – Sijaishuollon vaikea menneisyys tutkimuskohteena”. Hytönen on haastattelututkimuksissa selvittänyt sijaishuollossa koettuun kaltoinkohteluun liittyviä muistoja ja tutkii parhaillaan sijaishuollossa lapsuutensa viettäneiden ajatuksia vanhemmuudesta. Kokouksessa oli läsnä 41 henkeä.

Marraskuun kokouksessa 7.11.2018 FT Oula Seitsonen (Helsingin yliopisto ja Oulun yliopisto) puhui aiheesta ”Hitlerin arktisen sodan jäljet. Toisen maailmansodan materiaallinen perintö Suomen Lapissa”. Esitelmä pohjautui Suomen Akatemian tutkimusprojektiin *Lapin synkkä kulttuuriperintö* (2014–2018). Kokouksessa oli läsnä 53 henkeä.

Joulukuun kokouksessa 5.12.2018 kuultiin MuM, HuK Anna Kondrackan (Helsingin yliopisto) esitelmä aiheesta ”Kylmän sodan puutalot: Berliinin *Finnenhaussiedlung*-asuinalueet”. Esitelmä pohjautui Kondrackan tekeillä olevaan taidehistorian pro gradu –tutkielmaan puutaloviennistä Berliiniin toisen maailmansodan jälkeen. Kokouksessa oli läsnä 32 henkeä.

Vuoden 2018 kuukausikokouksia mainostettiin syksyllä 2016 aloitetun tavan mukaan jäsenistön ulkopuolelle mm. yliopiston ilmoitustauluille jaettulla mainosjulistella sekä Facebookissa. Verrattuna vuoden 2017 kuukausikokouksiin, tilaisuuksissa kävi lähes saman verran ihmisiä. Yhdistyksen toiminnasta tiedotettiin myös kulttuuriperintöalan sähköpostilistoilla sekä yhdistyksen verkkosivuilla. Vuoden lopussa yhdistyksen Facebook-sivulla oli 1379 seuraajaa, joten vuoden aikana oli tullut noin kaksisataa uutta seuraajaa. Suosituimmat päivitykset saavuttivat noin 1400 henkilön yleisön.

Johtokunta kokoontui vuoden aikana seitsemän kertaa, ja pykälää johtokunnan kokousten pöytäkirjoihin kertyi yhteensä 88.

Yhdistyksen työjäsenien neuvottelukunnan sääntömääräinen kokous pidettiin 7.5.2018 klo 16 Kansallismuseossa. Paikalla oli 15 henkilöä. Kokouksessa käsiteltiin vuonna 2017 toteutetun kyselyn tuloksia ja pohdittiin yhdistyksen toimintamuotoja ja niiden mahdollista uudistamista. Keskusteltiin myös erilaisista yhteistyötahoista ja 150-vuotisjuhlavuodesta 2020. Sanna Kaisa Spoof alusti tutkimuseettisen neuvottelukunnan TENK:in toiminnasta ja uudesta eurooppalaisesta tutkimusetiikkaohjeesta. Kokouksessa ehdotet-

tiin yhdistyksen uudeksi työjäseneksi FT Päivi Roivaista. Ehdotus esitettiin myöhemmin vuosikokoukselle, joka hyväksyi sen. Kokouksen päätteeksi keskusteltiin työjäsenten käynnissä olevista projekteista. Työjäseneille esitettiin ja jaettiin myös yhdistyksen uusimpia julkaisuja. Kokouksen jälkeen työjäseneet tutustuivat uuteen Suomen tarina -näyttelyyn vastaavan museolehtorin Hanna Forssellin opastuksella.

Johtokunta ideoi syksyn aikana tulevan 150-vuotisjuhlavuoden ohjelmaa. Yhdistystä ja sen 150-vuotista taivalta aiotaan 2020 juhlistaa Suomen Museon ja Finskt Museumin yhteisen juhlaulkaisun, seminaarin, iltajuhlan, pop up -kiertonäyttelyn ja julkaisudigitoitinhankkeen avulla. Lisäksi juhla-vuosi huomioidaan yhdistyksen kokouksissa. Alkujaan suunnitelmiin kuului myös yhdistyksen historiankirjoitus, jolle haettiin vuoden aikana rahoitusta. Kun sitä ei saatu vuoden loppuun mennessä, hankkeesta jouduttiin luopumaan. Loppuvuodesta aloitettiin rahoituksen hakeminen muihin juhlavuoden hankkeisiin yhdistyksen taidehistoriallisia retkikuntia käsittelevän pop up -kiertonäyttelyn rahoitushakemuksin. Rahoituksen hakemista jatketaan vuoden 2019 aikana, jolloin haetaan rahoitusta myös juhlaseminaariin, juhlaulkaisuun ja julkaisudigitoitinhankkeeseen.

Julkaisutoiminta

Vuoden 2018 aikana yhdistykseltä ilmestyivät seuraavat julkaisut:

- *Finskt Museum* 2018. Toim. Tia Takala. Kirjoittajat: Signe Boeskov, Visa Immonen, Petra Lehtoruusu, Kaisa Lipponen, Elina Räsänen, Tia Takala, Karl Lennart Westerlund, Mia Åkerfelt. Paino: Wasa Graphics. 71 sivua.
- *Suomen Museo* 2018. Toim. Outi Järvinen ja työryöhmä. Kirjoittajat: Johanna Enqvist, Hanna Forssell, Anne Heimo, Mirkka Hekkurainen, Susanna Helminen, Janne Ikäheimo, Visa Immonen, Riku Kauhanen, Hanna Kemppi, Eerika Koskinen-Koivisto, Ildikó Lehtinen, Satumaarit Myllyniemi, Paula Pakkanen, Maria Patjas, Sirkku Pihlman, Oula Seitsonen, Renja Suominen-Kokkonen, Suzie Thomas, Tiina Äikäs. Paino: Grano. 194 sivua.
- *Iskoksen* uusinta numeroa valmisteltiin painokuntoon, ja se julkaistaan alkuvuodesta 2019 nimellä *In Search of Hearths - A Book in Memory of Sven-Donald Hedman*. Toim. Petri Halinen ja Bjørnar Olsen. 124 sivua.

- Julkaisusarjoihin *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja* ja *Kansatieteellinen Arkisto* etsittiin uusia käsikirjoituksia ja sovitettiin niiden ilmestymisestä vuonna 2019.

Kirjasto, julkaisuvarasto, julkaisuvaihto ja kirjalahjoitukset

Vuonna 2018 yhdistyksellä oli 162 ulkomaista ja 80 kotimaista vaihtosuhdetta. Monografioita luetteloiitiin 126 ja kausijulkaisuviikkeitä 372. Sekä vaihtosuhteiden kautta että lahjoituksena yhdistyksen kirjastoon saadut julkaisut on pääsääntöisesti sijoitettu Museoviraston kirjastoon.

Suomen Muinaismuistoyhdistyksen julkaisujen päämyyntikanava oli Tiedekirja, joka myy tieteellistä kirjallisuutta myymälässään, verkkokaupassaan sekä erilaisissa tapahtumissa kuten Sastamalan vanhan kirjallisuuden päivillä. Yhdistys teki yhteistyötä Tiedekirjan kanssa myös Helsingin Kirjamessuilla, jossa yhdistyksen kirjoja oli tarjolla Tiedekirjan osastolla ja yhdistyksen julkaisu-toiminta oli esillä *Muinaistumisia* -esityksessä. Eräät teokset ovat tarjolla niiden potentiaalista lukijakuntaa kiinnostavissa myymälöissä kuten museokaupoissa, Lintulan luostarissa Heinävedellä ja Forssan museolla.

Yhdistyksen julkaisuvarasto sijaitsee Kulosaareissa osoitteessa Risto Rytin tie 24. Yhdistys solmi varaston vuokrasopimuksen vuoden 2017 lopulla.

Suomen Museo ilmestyi ensimmäistä kertaa uudistuneella toimituskunnalla, jossa oli mukana myös museoiden edustajia. Muiden toimituskuntien kokoonpanossa ei tapahtunut vuoden aikana merkittäviä muutoksia. Yhdistyksen johtokunta linjasi, että kaikkien julkaisusarjojen päätoimittajien tehtävän pituus on elokuusta 2018 alkaen korkeintaan kolmivuotiskausi.

Suomen Museon päätoimittaja Outi Järvinen osallistui Suomen Tiedekustantajat ry:n järjestämälle kurssille, jossa keskustellaan tieteellisen julkaisemisen käytännöistä Suomessa ja kansainvälisesti. Yhdistyksen julkaisusih-teeri osallistui samalle kurssille edellisenä vuonna. Yhdistyksen johtokunta asetti keskuudestaan julkaisu-strategiatyöryhmän määrittelemään yhdistyksen julkaisu-strategiaa ja laatimaan sen mukaisen toimenpideohjelman.

Talous ja erityishankkeet

Yhdistyksen vakituinen kokoustoiminta, jäsenkirjeiden postitus ja taloudenhoito- ja pankkikulut rahoitettiin jäsenmaksukertymällä ja osaketuotoilla. Jäsenmaksu vuosijäseniltä oli 18 euroa, ainaisjäseniltä 200 euroa ja lahjoittajajäseniltä 500 euroa. Jäsenmaksulaskutuksessa tapahtuneen sekaannuksen vuoksi jäsenmaksua perittiin vuonna 2017 20 euroa. Erotus hyvitetiin jäse-

nille vuoden 2018 jäsenmaksuissa siten, että edellisenä vuonna liian suuren jäsenmaksun maksaneet jäsenet saattoivat halutessaan maksaa tänä vuonna vain 16 euroa.

Tieteellisten seurain valtuuskunta myönsi avustusta yhdistyksen julkaisu-toimintaan yhteensä 5 000 euroa, josta *Suomen Museolle* 3000 euroa ja *Finskt Museumille* 2000 euroa. Myyntituottoa julkaisuista tuli 1704,70 euroa. Lisäksi yhdistys sai Tieteellisten seurain valtuuskunnalta Esinetutkimusverkosto Artefactan *Object Biographies* -konferenssin kuluihin 2050 euroa. Yhdistyksen talous jäi hieman heikommaksi kuin vuonna 2017, jolloin yhdistyksen julkaisu-toiminta oli poikkeuksellisen tuottoisaa. Muutos mahtuu kuitenkin normaaliin vuosittaiseen vaihteluun.

Vuoden 2018 aikana havaittiin, että yhdistykseltä on vuosikausia peritty jätemaksua Urajärven kartanosta, jonka kiinteistö on lahjoitettu Museovirastolle 1986. Asiaa selvittäessä kävi ilmi, ettei tieto omistajanvaihdoksesta ollut koskaan päivittynyt Väestörekisterikeskuksen ylläpitämään kiinteistörekisteriin. Tieto korjattiin ajan tasalle, ja yhdistys sai vuosien varrella maksettuja ylimääräisiä jätemaksuja palautuksina 113,51 euroa.

Yhdistyksen arkistomateriaali (vanhoja jäsenkortteja, pöytäkirjat, tilinpäätökset ja julkaisu-toimintaan liittyvää materiaalia) vuoteen 2015 asti on sijoitettu Museoviraston arkistossa säilytettävään SMY:n arkistoon. Uutta yhdistyksen toimintaan liittyvää paperista materiaalia on pyritty karsimaan mm. taloushallinnon siirtyessä sähköiseksi, ja Museoviraston arkistoon toimitetaan jatkossa vain välttämättömät asiakirjat eli pöytäkirjat ja tilinpäätökset. Muut yhdistyksen toimintaan liittyvät asiakirjat noin vuodesta 2011 lähtien ovat sähköisinä kopioina käytössä Dropbox-palvelussa. Vuoden 2018 aikana yhdistyksen arkistoon kuuluva Lars Petterssonin henkilöarkisto saatiin Museoviraston asiakaspalvelun piiriin.

Suomen Muinaismuistoyhdistys jatkoi mukana Esinetutkimusverkosto Artefactan toiminnassa vuonna 2018. Artefacta jatkoi uutisten (25 kpl) ja vertaisarvioitun Artefactum-sarjan julkaisemista. Se on hyväksytty Julkaisuforumin tasolle 1 ja noudattaa Tieteellisten seurain valtuuskunnan vertaisarviointitunnuksen käytölle asetettuja ehtoja. Artefactumissa julkaistiin Alex Snellmanin, Krista Vajannon ja Jenni Suomelan artikkeli ”The Professorial Uniform of Elias Lönnrot: Russian Imperial Materiality in Finland”. Artefacta tarjosi keskustelupalstallaan mahdollisuuden esineaiheiseen keskusteluun. Artefactan verkkopalveluun on rekisteröitynyt 974 käyttäjää (18 uutta jäsentä vuodessa) ja sen Facebook-sivulla on 625 tykkääjää (61 uutta tykkääjää vuodessa). Artefacta järjesti kansainvälisen konferenssin *Object Biographies – II International Artefacta Conference 2.3.–3.3.2018*. Konferenssissa oli 60

esitelmää ja 180 osanottajaa kaikkiaan 12 eri maasta. Konferenssi saavutti maksimikapasiteetin, joten maksavia osanottajia ei voitu hyväksyä enempää, vaikka kysyntää olisi ollut. Konferenssiesitelmöitsijöille toukokuussa 2018 suunnattu kirjoituskutsu on johtamassa jopa kymmenen Artefactum-artikkelin ilmestymiseen. Artefactan toimitus on vuonna 2018 kokonaan uudistunut ja käsittää nyt päätoimittajan ohella seitsemän uutta toimittajaa.

Jäsenistö 2018

Uusiksi vuosijäseniksi hyväksyttiin Thomas Ermala, Petra Lehtoruusu ja Tiina Sonninen. Yhdistykseen kuului vuoden lopussa 386 jäsentä. Notkahdus edellisvuoden jäsenmäärästä (402) selittyy sillä, että jäsenrekisteriseta poistettiin henkilöt, jotka olivat jättäneet jäsenmaksun maksamatta kolmena peräkkäisenä vuonna, kuolleet henkilöt sekä henkilöt, jotka halusivat erota yhdistyksestä. Johtokunta pohti keinoja erityisesti nuorten innostamiseen yhdistyksen jäseniksi.

Johtokunta ja toimihenkilöt

Johtokunta järjestäytyi Kansallismuseossa pidetyssä vuosikokouksessa 7.5.2018. Yhdistyksen puheenjohtajaksi kaudelle 2018–2019 valittiin jatkaamaan professori Pia Olsson. Johtokunnan jäsenistä erovuorossa olivat FT Elina Anttila ja FT Tytti Steel. Steel valittiin jatkokaudelle ja Anttilan tilalle valittiin FM Satu Frondelius. Johtokunnassa jatkoivat dosentti Petri Halinen (varapuheenjohtaja), professori Mika Lavento, FT Päivi Roivainen ja dosentti Elina Räsänen.

Yhdistyksen toimihenkilöitä vuonna 2018 olivat sihteeri FM Liisa Kunnas-Pusa (31.7.2018 asti), sihteeri FM Petra Lehtoruusu (1.8.2018 lähtien), julkaisusihteeri FM Mervi Suhonen, kirjastonhoitaja FM Hannele Dahl ja varasihteeri FM Frida Ehrnsten (31.7.2018 asti) ja varasihteeri Piia Pasanen (23.8.2018 lähtien). Yhdistyksen varainhoidosta huolehti tilitoimisto Vihainen Talouspäällikkö Oy.

Yhdistyksen tilintarkastajaksi valittiin vuosikokouksessa 7.5.2018 tilintarkastusyhteisö APK-Auditing Oy, päävastuullisena HT Aarto Hirvi. Tarvittaessa yhdistys valitsee keskuudestaan varatilintarkastajan.